

Study Guide

Via Afrika Tshivenda Luambo Iwa Hayani

Gireidi 11

Our Teachers. Our Future.

Mvulatswinga

Gaidi iyi yo itelwa u thusa inwi sa mugudi musu ni tshi khou vhala, u nwala tshunwahaya kathihi na u lugisela u nwala mulingo. Zwire ngomu ndi muangarambo shumisani bugu ya mugudi ndi yone yo dodombedzaho mushumo wothe wa nwaha. Luambo lwa hayani kha ri diphine ngalwo vhunga lu lwashu. Ndi tenda uri kha minwaha minzhi minzhi ye na guda luambo ndi gaidi ya u thoma, I shumiseni lit she lo ni tavela.

Ndugiselo ya mulingo

- Muthu u lugela u nwala mulingo mathomoni a nwaha.
- Zwothe zwine na khou funziwa ndi zwa ndeme.
- U nwala na u fhindula mabambiri a milingo yo fhelaho zwi ni lugusela u nwala mulingo.

Zwire ngomu

- Zwiga zwa u vhala
- Dzina
- Mataluli
- Maiiti
- Madadzisi

- Manyanyu
- Mapharonimi
- Homonimi
- Maaravhi
- Thenda na khanedza
- Mafhungo
- Masala
- Matanganyi
- Mamudi
- Pfufhifhadzo
- Makateli
- Pfanywa
- Pholisemi
- Manweledzo
- Tholokanyondivho
- Zwibveledzwa zwa vhudavhidzani
- Manwalwa a vhusiki
- Litheretsha
- Milingo na memorandamu

U guda luambo

Tholokanyondivho

Kufhindulele kwa tholokanyondivho

- Thomani u vhala mbudziso ni saathu u vhala tholokanyondivho.
- Sedzesani ni pfesese zwifanyiso zwa tholokanyondivho arali zwi hone.
- Vhalani tholokanyondivho nga vhuronwane ni tshi khou talela maipfi ane a khou ni kanganyisa.
- Dovhani ni vhale mbudziso uri ni kone u vhala hafhu ni tshi khou pfesesa.
- Phindulo dzanu kha dzi sendamele kha thero kana pfunzo ya mafhung.
- Ni songo anulula mitala yo tou ralo.
- Phindulo inwe na inwe kha i elane na maraga dzayo.

Tsumbo dza tholokanyondivho.

Tholokanyondivho ya u thoma

Vhalani mafhungo aya mafhungo, uri ni do kona u fhindula mbudziso dz ire nga fhasi

hao :

Musala uno vhathu vha tea u dzula vho fhatuwa nahone vha tshi tea u zwima ndivho

Iwo fhelelaho. Vhathu vha songo tenda u dzula vho putelwa mufunzheni ngauri vha do

di wana vha tshi khou dzhena khakhathini kathihi na u tambudzwa vha sa zwi divhi.

Tshinakaho o vha a tshi dzula Mutshenzheni khala Dzimauli hune vhathu vha hu vhidza uri ndi mahayani. Musi vhathu vha tshi vhudzwa ngau da ha vhadivhi u funza kana u tsivhudzwa nga ndila dzine muthu anga diwana a tshi khou tambudziwa vho vha vha tshi pfa uri ndi mahodze a zwiho zwa u tambudzwa vhone vha khou u ya tshipata u lima mirambo, matamatisi na zwinwe vho.

Tshinakaho o aluwa ha hawe hu tshi fuiwa vhathu vhane vha khou tambula mahayani avho. Khotsi awe vho vha vho tshidzwa lwe u nea khavho zwo vha zwi sa dzindeli.

Muthu o vha a tshi divhudzisa mbudziso uri vha zwi konisa hani ?

Vho Tshikambe vho do fuwa munwe muthannga ane a pfi Madovhi ano bva Mapuloni.

Muthanga uyo o aluwa hu na vhasidzanyana vhavhili afho mudini.

Madovhi o vha a tshi vhona uri vho Tshikambe vho ya mitanganoni yavho ya kereke a livha ngei nduni ya u awela hune vhasidzana avho vha khou vhona hone thelevishi a swika a sokouri phongo o bvula vhurukhu, vhala vha tshi bvela nda u do sala a tshi khou nyiminyela a dovha a ambara. Vhasidzana vho vha vha tshi ofha u talutshedza vhabebi vha tshi ri do pfi ri a zwifha nahone ri do mupandelisa. Vhasidzanyana avho ngo zwi divha uri vha khou tambudzwa lwa vhudzekani.

Huna ndila dzofhambanaho dza u tambudza vhathu lwavhudzekani: vhathu vha tambudza nga u tou bandiwa kha pfuralelo musi u khou fhira nga maanda vhahulwane mishumoni vha a zwi itesa, u sokou farafariwa nga muthu wa tshinnani wo ya ofisini yawe kathihi na u vhudzwa zwine wav ha zwone nga ndila yo kalulaho. Vhanwe muhulwane mushumoni wa Humbulani vho vha vha tshi muvhudza uri “namusi hu hkou rothola ndi khou tama vhududo ha muthu”. Humbulani o vha atshi vho tata na u fhira nga lufherani lwavho.

Vhadededzi vha funesa u tambudza vhasidzana ngau vha fulufhedzisa u phasa arali vho tou vha tendela u fara zwirumbi fhedzi, lune vhathu a vha zwi dzhieli nthu uri ndi hone vha tshi khou tambudzwa lwa vhudzekani.

Vho Tshivhase ndi mufumakadzi o malwaho nga mabalane wa ofisini dza vhamundende. Munna avho vha vhudza mufumakadzi wavho uri vhasongo vhuya vha bvisa na peni kha muholo ngeno vhone vha tshi khou dzhia tshelede vha tshi buka dzi kamara ngei hodelani ya Hayani. Musi mufumakadzi vha tshivhudzisa vha vhudzwa uri munna ndi thoho ya mudini. musi vhamunna vha sa iti pfanelo dzavho lwo fhelelaho vha a tea u potiwa ngauri ndi u tambudza.

Vho Ramadi vho vha vha na tsimu khulu ngei tshipata ye vha vha vha tshi kovhela vhana vhavho egere vhari munwe na munwe a vhone uri u khou fhedza u lima yawe.

Musi nwana o kundelwa o vha a tshi rwiwa a dovha a sa fhiwe zwa ula. Vho vha vha tshi muvhidza nga madzina angaho sa: ni muvhone mantswu na u vhifha, li bvafha na u tamba, li tou vha liguluvhe. Vho vha munwe wa vhatu vha tambudzaho lu sa vhuyi fhano.

Fhindulani mbudziso dzi tevhelaho nga vhuronwane:

1. Bulani madzina a vhatu vhararu vho tambudzwaho kha mafhungo e na vhala.
2. Tshinakaho o vha a tshi dzula gai?
3. Bulani zwiraru zwe munwali a sumbedza uri ndi dzinwe dza ndila dza u tambudza dzi re hone.
4. Arali ho vha hu inwi Tshinakaho no vha ni tshi do ita mini nga Madovhi.
5. Munwali u amba mini atshiri:
  - Vhatu vha tea u dzula vho fhatuwa.
  - U nea zwo vha zwi sa vhadzindeli.
  - Mantwsu.
6. Munwali u tama uri funza mini nga haya mafhungo.
7. Bulani dzinwe ndila mbili dzine inwi ni a dzi divha dzine vhatu vha khou tambudzwa vha sa zwidivhi
8. Fhungo li tevhelaho a lina zwiga zwa u vhala, inwi dzheniselani zwiga zwa u vhala.
  - Muvhuya o tuwa na malume awe u fasha zwinoni vho tou buba vha kona u vhuya

na magwede vhutiti vhomathandaphalishi na zwinwevho.

Tholokanyondivho ya vhuvhili

Vhalani mafhungo a tevhelaho ni kone u fhindula mbudziso

Malume anga vha shuma kha bulasi ya Vho Mugweḽi ine ya wanala Tshifuḽi ino pfi Phaswana. Vho thoma u shuma vha tshe mutukana muḽuku nga honohu u shavha tshikolo. Vho Mugweḽi vha pfana na ndimo. Ndi rabulasi a funaho bulasi yawe lune musi ho no fhiritshela u wana vho pana na mufumakadzi na vhana, nga itsho tshifhinga u ḽo zwi vhona uri ḽwana u mamela lurumbu.

Kusini kwa havho vhunzhi ha vhatu vho tholwa kha bulasi yeneyo nga uri hu tshi vhambedzwa malamba a vhone a khwiḽe. Ri touri a khwiḽe ngauri a huna a fushwaho nga muholo wawe muḽwe na muḽwe u vha a tshi khou kwaila.

Tsimuni ya Vho Mugweḽi vho fhaḽutshedzwa nga ene ḽwali ngauri a fhu vha tshiri u lima naho mvula I tshi khou kala u wana vhone vha tshi balelwa u kana vha vhuya vha sia ḽhalane vhari noḽhe ni na nungo Iḽani ri hwalele ni ḽo vhuya na kasi Iḽa vhana. Musi vha tshi khou kaḽa mavhele u wana vha tshi a ḽo ḽadza tshikosikara gonyongo la u fhedzisa ndi Iḽawe.

Vho mme na vho khotsi vha tshela ndodo ya zwifhondo henengei. Tshifhinga tsha zwiwakwalala rothe ri tshila ngeyo ra kona u wana pfushi I huwelelwaho nga vhamutakalo. thoho ya tshikolo yo tou tshenuwa musi ri tshiri mafhuri a liwaho nga vhana ngeyo zwikoloni a bva Phaswana. Ththuwedzo khulwane I bva kha dzangano la ANC.

Musi vha tshilima a vhalimi zwa u lla muṭa **wavho** fhedzi, Suphamakete khulwane na thukhu dzi wana mitshelo ya vhudi henengei. Bulasi iyo I a kona u tundela shango lothe, vha Shoprite, Ok. Spar, Pick n pay vha ri fusha zwi tshi bva Phawsana.

Kerkeni **vhafunzi** vha wana mitshelo ya u thoma sa izwi a vha rabulasi vha tshi rabela muṅe wa vhothe. Vha kereka kha ya Muṅangwe. Vha londola zwisiwana zwiwanalaho kha la Muṅangwe.

Fhindulani mbudziso dzi tevhelaho nga vhuronwane:

1. Neani mafhingo a tevhelaho thoho yo a teaho.
2. Mulimi Vho Mugweḽi vha wanala kha shango li fhio.
3. Bulani zwivhili zwine zwa vha mbuelo kha u lima ha Vho Mugweḽi.
4. Bulani zwe akhironimi iyi ya imela zwone:ANC

5. FHINDULANI NGA Ee kana Hai. Ni dovhe ni tikedze phindulo yaṅu.
  - 5.1 vho Mugweḍi vha tshilima vha rengisa nga ndishi.
  - 5.2 Vhathu vha no thusa vha hola nga tshelede.
  - 5.3 Vho Mugweḍi vha ḍivha Mudzimu.
6. Murero uyu u amba mini. Nwana a tshi mamela lurumbu.

Ni dovhe ni vhumbe fhungo li pfalaho ngawo.
7. Vho Mugweḍi ni vha vhona vhe muthuḍe. Tikedzani.
8. Nwani pfanywa dza maipf a tevhelaho ni dovhe ni vhumbe mafhungo a pfalaho ngao.
  - 8.1 mutukana.
  - 8.2 Vhafumakadzi.
  - 8.3 Tholwa.
  - 8.4 Kala.
  - 8.5 Huwelelwa.
9. Maipfi o swifhadzwho ndi thinwaipfi –ḍe ya muambo.

Tholokanyondivho ya vhuraru

U tana mvelele

Musalauno vhathu vha takadzwa nga sialala. musi muthu a tshi khou tshila u tea u divha vhubvo hawe. Malwadze o fhambanaho ano lwaliwa ano maduvha u pfa vha tshi

amba uri hu tea u liwa zwiliwa zwa sialala ngauri ndi zwone zwo dalaho zwifhata muvhili. vhathu vha re na zwavho vha vhilaela nga ndaela dza madokotela na dzi nanga dzi tshi vha fhambanya na mapfura e a vha a tshi khou kapuliwa nga lebula, vha tea u la zwiliwa zwa sialala zwi ngaho sa:miroho midala, mashonzha, mirambo, madzhulu, nemeneme na zwinwe vho.

Kusini kwa hashu ro vha na u tana sialala. Nga ilo duvha yo vha i mupfufhi usi mphire ngauri munwe na munwe o vha a tshi khou swela u tana vhukoni hawe. Vhafumakadzi vho vha vho fuka minwenda, magwana, mikhasi yo yaho nga u fhambana mivhala i tshi bvumelana. Vhasidzanyana vho vha vho ya nga mashedo vho sia madamu nda.

Ndo takadzwa nga u vhona vha fumakadzi vho dalaho pfunzo thohoni dzavho vho vhuisa sialala nga nungo, madamu o vha a tshi tshimbila o touri kapa, vha songo ambara zwienda, zwikunwe zwi tshi vhonala uri zwo fhira nga mutavhani. Vha tshi tshimbila vho vunda mitsinga. Thohoyatshikolo tshashu vha bva ha Malamulele, vho vha vho tou tshitshi nga tshibelani na yeke ya hone.

Ndo funesa vha u tana zwibikwa zwa sialala . Ndo vhona thophi ya vhuse i tshi tou penya kha luselo. Dovhi la mashonzha lo vha li tshi phophisa nthe dza muthu a tshe kule. Vho Vai vha Khambele ho vha vho bika tshidzimba tsha phonda. Zwa

nkhumbudza makhulu wanga vha tshi kha di tshila . Vho vha vha tshi bika mafhuri a mbavhi ra nwa khobvu ra fanelwa. Zwiliwa zwo taniwaho zwo vha zwo fhambana sa tsumbo:tshimbundwa, tshisese, vhutete, mikusule yo yaho nga u fhambana. nemeneme na zwinwe vho. Shangoni hu na ndele dza u bika we.

Nga ngei seli ho vha hu na mitshino ya sialala. Vhafumakadzi na vhanna vho vha vha tshi u fhufha vhavhili vha sera. Ndo takadzwa nga tshikona tsha Mapudzi, vhathannga vha a shela mulenzhe havho. Ngoma yo vha i tshi u duvhula muungo wa pfala kule. Murumba wa tshigombela wo vha u tshi tambala tshanda, mifhululu i tshi tou nananela iwe vhathu. Vha tsetsa vhone vho tshina khundu yanga is a thukhuwa. Vhathu kha ri humele kha sialala, sialala lo naka.

Fhindulani mbudziso dzi tevhelaho:

- 1) Munwali u amba mini a tshiri:
  - a) Mupfufhi u si mphire. (2)
  - b) U fhufha vhavhili vha sera. (2)
  - c) Murumba u tshi tambela zwanda. (2)
  - d) Khobvu(2)
- 2) Neni tsumbo thanu dza zwiliwa zwa sialala zwo bulwaho afho nthu. (5)
- 3) Kha zwiliwa zwe na bula ri vhudzeni zwivhili zwe na vhuya na zwiliwa. (2)

- 4) Mafhungo e na vhala a ni funza mini ?(2)
- 5) Inwi ni a funa sialal na ? Tikedzani. (2)
- 6) Fhindulani nga Ee kanaHai! Ni dovhe ni tikedze phindulo yanu.
- a. Vhuswa ha vhutete vhu bikwa nga vhuse. (1)
  - b. Mukhasi u ambariwa nga vhavenda. (1)
  - c. Tsetsa ndi mutshino wa vhavenda. (1)
- 7) Mafhungo a tevhelaho ni vhona i mbuno kana ndi muhumbulo wa muthu ? Tikedzani phindulo yanu.
- a) Sialala li funwa nga vhathu vhothe. (1)
  - b) Malwadze a fhodzwa nga zwiliwa zwa sialala. (1)
  - c) Vhathu vha tshi vhona dovhi la mashonzha vha rothisa nthe. (1)
- 8) Topolani phindulo yo teaho kha dzi re zwitangeni afho fhasi.
- a. Tshigombela tshi tshiniwa nga .... (1)
(vhanna, vhathannga, vhafumakadzi)
  - b. Thophi i bikiwa nga.... (1)
(nawa, mafhuri, mutuku)
  - c. .... ndi mutshino wa matshangana. (1)
(tshigombela, malende, tsetsa)

9) Kha zwiambaro zwo taniwaho ngazwo sialala no funa zwifhio ?Tikedzani(2)

10)Kha mitshino ya sialala ni kona u fhio ?(2)

Phindulo dza tholokanyondivho

Ya u thoma

Tshinakaho

Humbulani

Vhana vha vho Ramaḡi

1. Mutshenzheni kha ḡa Dzimauli.
2. U bandiwa nga murahu nga muthu wa tshinanni.
U sokou fariwa nga muthu wa munna.
U vhudzwa zwine wa vha zwone lwo kalulaho.
3. Phindulo i bva kha mugudiswa.
4. Phindulo zwi ḡo bva kha ine ya ḡo ḡewa nga mugudiswa.
5. Phindulo i ḡo bva kha mugudiswa.
6. Muvhuya o tuwa na malume awe u fasha zwinoni, vho tou buba vha vhuya na magwede, vhutiti, vho mathandaphalishi na zwinwevho.

Tholokanyondivho ya vhuvhili

1. T̄hoho i ɔ̄o bva kha mugudi.
2. Tshifudi.
3. U tholwa ha vhatu vha Tshifudi.
U londola zwisiwana.
4. Afrcan National Congress
5.
5.1 Hai, vha rengisela vha dzi suphamakethe.
5.2 Hai, vha tou tala thalane.
5.3 Ee, vha bvisa mutshelo wa u thoma vha ya kerekeni.
6. Hu khou shumiwa nga maanɔ̄a.
Fhungo li ɔ̄o vhumbiwa nga vhagudi.
7. Phindulo i ɔ̄o bva kha vhagudi.
8. N̄walani p̄fanywa dza maipfi a tevhelaho ni dovhe ni vhumbe mafhungo a p̄falaho
ngao.
8.1 muṭhannga
8.2 musadzi
8.3 hira
8.4 konɔ̄a
8.5 vhidzelela
9. Vhafunzi – dzina zwalo

wavho - lisala

Tholokanyondivho ya vhuraru

11) Muñwali u amba mini a tshi ri:

- a) Muñwe na muñwe o vha a tshi khou shuma. (2)
- b) Vho vha vha tshi khou tshinesa. (2)
- c) Ndi musi hu tshi khou lidziwa murumba. (2)
- d) Ndi maḡi a no bva fhuri ḡi tshi khou bikiwa. (2)

a) Thophi ya vhuse.

b) Mashonzha.

c) Tshidzimba tsha phonda.

d) Mafhuri a mbavhi.

e) Mukusule. (5)

e) Phindulo i ḡo bva mugudi. (2)

f) Phindulo i ḡo bva kha mugudi(2)

g) Phindulao i ḡo bva kha mugudi. (2)

h) Fhindulani nga Ee kana Hai. Ni dovhe ni tikedze phindulo yaḡu.

d. Ee, mugudi u ḡo tikedza. (1)

e. Ee, mugudi u ḡo tikedza. (1)

f. Hai. Ndi mutshino wa vhatonga. (1)

- i) Mafungo a tevhelaho ni vhona i mbuno kana ndi muhumbulo wa muthu? Tikedzani phindulo yaṅu.
- d) Ndi muhumbulo wa muthu. Li funwa nga vhaṅwe. (1)
- e) Ndi muhumbulo wa muthu. Malwadze a fhola ha nangani. (1)
- f) Ndi muhumbulo wa muthu. Vhane vha funa dovhi. (1)
- j) Topolani phindulo yo teaho kha dzi re zwitangeni afho fhasi.
- d. Vhafumakadzi (1)
- e. Mafhuri (1)
- f. Tsetsa (1)
- k) Phindulo i ḡo bva kha mugudi. (2)
- l) Phindulo i ḡo bva kha mugudi. (2)

Thanganyelo ya Khethekanyo iyi: (30)

ZWIGA ZWA U VHALA

TSHITHOMA (.)

1. Tshishumiswa magumoni a fhungo.
sa tsumbo:Mapfene o la mavhele.
2. Tshishumiswa kha lederekhau.

sa tsumbo :mug.

KHOMA (,)

1. Tsishumiswa musu fhungo ri tshi khou li khoula ra femuluwa.

sa tsumbo :Ndo tuwa nga bisi, nda vhuya nga lukanyakanya,

2. Murendeni o sevha nga mashonzha, nzie, nemeneme.

KHOLONI (:)

Kholoni i shuma magumoni a fhungo ha tevhela mafhungo o ambiwaho nga munwe.

1. Vhuhwavho uri :”bikini na madzhulu”

u rangela mutevhe wa zwo bulwaho.

2. Pfarelo uri u do

kulumaga:tshitanga, giratshi, kamara ya u lela.

TSHIVHUDZISI (?)

1. Tshiga itshi tshi shumiswa nga murahu ha mbudziso.

Ni do nwala lini mulingo?

ZWIDEVHE (« «)

Zwishuma musu muthu a tshi khou nwala mafhungo o ambiwaho nga munwe.

Vhori vha do « bika vhuswa ha matuku »

DZINA

Dzina ndi ipfi line ra li shumisa u vhidza tshithu ngalo.

Tsumbo:

Vhana vho ya tshikoloni.

Mudededzi u funza mbalo.

Ndi tamba na Muvhuya.

TSHAKA DZA MADZINA

MADZINA VHUKUMA

Ndi madzina a ne ra a shumisa kha u tou buletshedza tshithu nga ndila ire khagala.

Tsumbo:

- Ndi funzwa Tshivenda nga Vho Khubana .
- Vho Mbedzi vha reila Polo Vivo.

- Gaba hu na musangwe.
- Maemu o xedza bugu ya mbalo .

MADZINA ZWAO.

Ndi madzina ane ha tou bvisela khagala tshithu.

Tsumbo:

- Vhatukana vho ya tshikoloni.
- Vhakegulu vho ya kerekeni.
- Bisi yo wela luwani.
- Mudedekadzi vho renga goloji.

MADZINA GUTE

Ndi madzina ane a amba tshithu kana zwithu nga u tou angaredza.

Tsumbo:

- Masindi uri gogo la vhathu lo kuvhangana mulamboni.
- Murivha wa zwinoni wo kavha ntha ha muri.
- Makhulu vha khou pandamedza mutavha wa mapfene.
- Mukalaha vha khou lisa sambi la nngu.

MADZINA KHUMBULELWA

Ndi musi hu khou ambiwa zwithu zwine a ri koni u zwi kwama ri tou humbulela.

Tsumbo :

- Khuthadzo u na vhuada.
- Vho Vai vha na vhudele.
- Khuliso u na tshipimbi.

MADZINA MBUMBANO

Ndi madzina o vhumbwaho nga thinwaipfi dzo fhambanaho.

Tsumbo :

- Khuhumulambo Khuhu + mulambo

Dzina na Dzina.

- Muluvhahothe Muluvha + hothe

Liiti na lisala

- Mukundandou Mukunda + ndou

Liitaluli + dzina

Tsumbo :

MADZINA O PAMBIWAHO

Ndi madzina o shumiswaho a tshi bva kha dziñwe nyambo.

- Tshikolo - school

- Bugu- Book
- Fasitere-Venster

U TUKUFHADZA MADZINA

Madzina a tukufhadziwa nga u tuma mitshila na thangi dzo fhambanaho.

Tsumbo:

Utukafhadza nga u tuma thangi:

- Kusudzana kwa Mpheuni kwo shuma zwavhudi.
- Ndo vhona **kukalaha** ku tshi khou imeledza mbudzi.

U tukufhadza nga u tuma mutshila.

- Makhulu vha khou tanzwa **ndilwana**.
- **Mbudzana** yo vundea mulenzhe.

U tukufhadza dzina nga u tuma mutshila na thangi.

- Kusidzanyana kwa vho Begwa kwo phasa nga neledzi.
- Tshibudzana tsho lumiwa nga **zwibwanana** zwa Vho Nekhambele.

MATALULI

Litaluli ndi ipfi line la shuma u talula dzina fhungoni. Litaluli li a kona uri vhudza uri tshithu ndi tshi ngafhani, tshinzani, ndi tshithu –de.

TSHAKA DZA MATALULI

MATALULI VHUKUMA

Tsumbo

-tsekene- Munna **musekene** o pfuma.

-denya- muri **mudanya** wow a.

-hulu- Pfene **lihuli** lo thuliwa.

-vhi- muthannga **muvhhi** o valelwa Matatshe.

-tete- muroho **mutete** u a difha.

MATALULI MATUMETSHEDZWA

Tsumbo:

-fhio- Vho pandamedza khuhu **ifhio**.

-ne - Nwana ene **mune** o divangula mupfa.

-de- Ndi **vhana –de** vha sa funi tshikolo.

MATALULI A MBALO.

Vhana **vhavhili** vho thuliwa nga goloi.

O kora zwikoro **zwitanu** kha bola ya milenzhe.

MAITI

Ndi ipfi line la bveledza nyito fhungoni.

Tsumbo :

Musidzana u khou **bika** vhuswa .

Vhana vho **la** swobo tshikoloni.

MAITI NA MITSHILA

Maiti a nga tumetshedzwa mitshila uri a shandukise thalutshedzo.

Mitshila ya maiti.

Mutshila -el- (LIITELA) ndi mutshila u no sumbedza nyito i itwaho nga munwe.

O **bikela** vhatukana musi vho ya hogoni.

Vhana vho **limela** manngo a tshikhuwa.

Mutshila -e - (itea) ndi mutshila u sumbedzaho u konadzea ha nyito.

Thundu idzi dzi **a kuvhea**.

Bugu iyi I **a vhalea**.

Mutshila -is - (liitisa) Mutshila u disa thalutshedzo ya u kombetshedza nyito kathihi na u thusa .

Mme vha **bikisa** vhana vhuswa vha sa funi.

Maemu u **kuvhisa** Pfarelo uri vha tavhanye u ya tshikoloni.

- **es – mutshila** u sumbaho nyito yo kalulaho.

Ndo **fulesa** mango a tshikhuwa.

Vhaswa vho **imbesa** kha mutatisano wa u imba.

-an- (liitana) Ndi musi nyito I tshi khou bvelela masia othe.

Vhasidzana vha khou **semana** kerekeni.

Mbudzi dzi khou **rungana** tshitumbana.

-lol-/lul- (liitolola) Ndi musi nyito I tshi khou dovholola kana I tshi khou dovhololiwa

Ni **bikulule** muroho wothe.

Ro **vhofholola** tshinamana tshi no levha.

-w-/iw-

Ndi musi hu na nyito yo bveledzwaho nga nefhungo.

Vhuswa ho **bikwa** nga mutukana mulovha.

Mulandu wo **sengwa** madekwe musanda.

-ekana-/ekany-

Ndi musi nyito I tshi khou bvelela hu sina u londa.

Vhana vho **hasekanya** zwiambaro zwo kuvhiwaho nduni yavho.

Malume vho **thulekanya** maguvha nga modoro muswa.

MADADZISI

Lidadzisi ndi ipfi line la shuma u dadzisa kana u engedza thalutshedzo ya liiti.

TSHAKA DZA MADADZISI

MADADZISI A TSHIFHINGA

Aya a sumbedza uri nyito yo bvelela nga tshifhinga de.

Vhana vho wanala **madekwe**.

Mudagasi wo vhuya **namusi**.

MADADZISI A FHETHU.

Ndi madadzisi a no sumbedza uri nyito yo bvelela gai.

Vhana vho vhalela **tshikoloni**.

Mashudu o bambela **mulamboni**.

MADADZISI A MAITELE

Ndi madadzisi a no sumbedza uri nyito yo bvelela hani.

Vhatukana vho shuma **zwavhudi**.

Musidzana u bika nga **vhuya**.

MADADZISI A MBALO

Ndi madadzisi a no sumbedza uri nyito yo bvelela lungana.

O imba **luraru** kerekeni.

Ndi rabela **luvhili** nga duvha.

MADADZISI A VHUNZHI.

Ndi madadzisi a sumbaho vhunzhi ha nyito.

Maemu o funza **lunzhi** nga Mugivhela.

O phakha zwiliwa **zwinzhi** nga madekwana.

Manyanyu

A ita uri nyito i pfalese nga ndila i nyanyulaho.

Tshaka dza manyanyu

Manyanyu vhukuma

Haya a dzula o tou ralo.

Tsumbo:

Mavhengeleni ho dala ho tou **phaa!**

Mađi o tswuka o tou **pilivhili!**

Ndo dzhena nduni hu so ngo funga livhone ho tou **nzwii!**

No i pfa tsimbi i tshi ri **ndele!** Tavhanyani ri sa do lenga.

Manyanyu mavhumbwa

O vhumbwaho a tshi bva kha maiti.

Liiti	Linyanyu
Tutuwa	Tutu!
Gidima	Gidi!
Khokhonya	Kho!
Takuwa	Taku!
Fhelela	Fhelele!
Tekula	Teku!
Doba	Dobo!

Mapharonimi, Homonimi na Pholisemi

Mapharonimi

Ndi maipfi a simuwaho kha mudzi kana tsinde lithihi, fhedzi a na thalutshedzo dzo fhambanaho.

Tsinde –th- muthu, tshithu, kuthu, ḑithu, vhatu, zwithu na maḥwe.

-vhon- tshivhoni, muvhoni, vhona, vhone, vhone, vhone, vhone, vhone, vhone.

-lim- mulimi, vhalimi, mulimisi, lima, limela.

-shum- shumani, mishumo, mushumo, mushumi, shumela, shuma, ḑishuma.

Homonimi

Aya ndi maipfi ane tshivhumbeo tshao tshi a fana ngeno zwine a amba zwone zwo fhambana, hu vha hu si na vhushaka na vthuthi kha zwine ayo maipfi a amba zwone.

Mahomonimi a wanalesa hune ha vha na khalo (thouni).

Sa tsumbo:

Ṱhoho - O sala o eḑela, u ri Ṱhoho i khou rema.

Ṱhoho - Ṱhoho a i koni u dzula fhethu huthihi i sokou thamukana.

Elelwani, vhuvhili ha Ṱhoho dzi re afha a dzi na vhushaka. Na thounu dza hone dzo fhambana kubulelwe.

Mapholisemi

Aya na one a a fana tshivhumbeo fhedzi zwine a amba zwi a elana zwa dovha zwa vha na vhushaka. Tsumbo:

Fara - Mapholisa vho **fara** mbava.

-Deni o **fara** nwana nga tshanda.

-Maine o da u **fara** muḁi.

Fula - O **fula** khali tshivhasoni.

-Vhana vho ya u **fula** nombelo thavhani.

Ṱhoho - Ṱ**hoho** ya maanea a thi i pfesesi.

-Vho-Mashau ndi **Ṱhoho** ya tshikolo.

-Ni so ngo hangwa musumo wa **Ṱhoho** ya muḁi.

-**Ṱhoho** yawe i a rema musi e maḁuvhani

Elelwani, Ṱhoho dzoṰhe hafha dzi na vhushaka. Thouni hu shumiswa nthihi. Lingedzani u a bula ni tshi vhambedza na Ṱhoho ya phukha.

MAARAVHI

Ndi maipfi ane a shuma u aravha. Maaravhele o fhambana zwi tshi bva kha mbeu ya muthu onoyo na uri muthu u khou vhidzwa nga muthu mu ngafhani a nga vha muhulwane kana thanga yawe. Ri dovha ra shumisa maaravhi musi ri tshi sumbedza vhupfiwa hashu.

Tshaka dza maaravhi

A u aravha – aa! hee! Hii! Mushavhi! Mvee! soni na mañwe.

A u tenda – ee! li! lina!

A dakalo – ahaa! Ahee! Ahejelee!

A vhutungu – tshukhwi! mmawee! Yowee!

A u sa londa – aredi! hai

A u awedza – masha!

A u holedza - kofo! nyelise! Shonee na mañwe.

A u hana - hai!

THENDA NA KHANEDZA

Hu na ndila dzo fhambanaho dza u vhumba khanedza. Hu na zwivhumbi zwo fhambanaho zwine zwa shumisiwa kha u vhumba khanedza sa: **sa athu, so ngo, nga si, sa**. Musi zwi tshi shumiswa zwi ḍisa khanedzo kha fhungo. Ni thogomele uri khanedza na mafhambanyi a si tshithu tshithihi, ni so ngo zwi tanganyisa. Tshiñwe tshifhinga fhungo ʃi kha khanedza pfalaṯhaphuwi i a shanduka ya vha -e musu hu tshi khou shumiswa tshivhumbi tsha khanedza **nga si**

Tsumbo:

Thenda	Khanedza
Ndi ɔo ɔa ndo no ʃa vhuswa.	Ndi ɔo ɔa ndi sa athu u ʃa vhuswa.

Ni tavhe maluvha ngadeni.	Ni so ngo tavha maluvha ngadeni.
Mvula i ɔ na na tshifhango	Mvula i nga si ne na tshifhango
Ni ɔ feila	Ndi nga si feile
Nañwaha mvula yo nesa	Nañwaha mvula a yo ngo nesa.
Ra swika ri ɔ founa	Ra sa swika ri ɔ founa

MAFHUNGO

Ndi maipfi nae a vha muhumbul u pfallaho une wa khou tdou bviselwa khagala.

1. MAFHUNGO

Tshaka dza mafhungo

FHUNGO TSWITITI

Ndi fhungo ɓine ɓa vha na ɓiti ɓithihi.

Fulufhelo o ɓa.

FHUNGO TSEREKANO

Ndi fhungo ɓi re na maiti a no fhira lithihi.

Vhasidzana vho **bika** vhuswa vha vhu **avhela** kha ndilwana.

FHUNGO MBUMBANO.

Heli fhungo ɓo vhumbiwa nga mafhungo mavhili ane a elana.

Maemu o vuwa a bika vhuswa ri tshi vhuya kerekeni ra kona u ɓa.

2. MASALA

Masala ndi maipfi ane a shuma vhuimoni ha fhungo kana a shuma na fhungo.

TSHAKA DZA MASALA

a. Masala vhukuma

Masala vhukuma a vhumbiwa nga u shumisa thangi dza madzinana mutshila.

I. Muthu wa u thoma kha vhuthihi na vhunzhi.

- **Nne** ndi murwali wa bugu.
- **Rine** ri vha tamba vha bola.

1. Muthu wa vhuvhili kha vhuthihi na vhunzhi.

- Ndo vhona **inwi** kha vhatambi.
- **Iwe** u dzula gai?

2. Muthu wa vhuraru kha vhuthihi na vhunzhi.

- Ndi **ene** o bikaho mbodza.
- Na **vhone** vha funesa u tamba.

Masala masumbi

Ndi masala ane a sumba vhukule na vhutsini ha tshithu.

- Mutukana **uḷa** o zwimba nḡevhe.
- Tshimange **itshi** ndi tsha Vho Nḡkhambele.
- **Afho** muḡani hu na nguluvhe.

3. MAḡANGANYI

Ndi maipfi ane a shuma u ḡanganyisa mafhungo mavhili kana maipfi mavhili.

Tsumbo dza maḡanganyi.

- ✓ Ngeno
- ✓ Hone
- ✓ fhedzi
- ✓ ngauralo

4. MAMUDI

Mamudi ndi zwine maiti a vha zwone

TSHAKA DZA MAMUDI

Ḳimudi ḷa tsumbo

Ḳimudi ḷa tsumbo ḷi ri vhudza uri zwithu zwi khou itea.

Tsumbo :

Thenda khandza

- Ndi tamba bola Athi tambi bola
- Vho swika madekwe A vho ngo swika madekwe.

Limudi la gonelo

Heji li ri sumbedza u konadzea ha zwithu.

- Vho Mbedzi vha nga imba.
- Vhatambi vha nga imba.

Limudi la thendelo

Heji li vhonele nga litanganyi(uri) na lithaphuwi(-e)

- Ri la uri ri fure.
- Ri bika uri ri avhe.

Limudi la thevhekano

Limudi ili li sumba u tevhekana ha zwithu.

- Ndi do da, nda la, nda edela.
- Ndi do vhalala, nda nwala, nda phasa.

Limudi la tshitevheli

Ndi limudi line la sumba nyito i no bvelela mazha.

- Shumani u tshimbila a tshi la.

- Nkhangweleni u hasha a tshi sea.

Limudi la ndaelo

- Nwalani
- Kelelani.

PFUFHIFHADZO KANA AKHIRONIMI

Tsumbo

ANC-African National Congress

LRC-Learner Representative Council

LIKATELI

Ndi ipfi liangaredzaho zwithu zwinzhi.

Tsumbo

Munamba-vhuswa vhu no bikwa nga mafhi.

Mudzadze-mufumakadzi ana lutshetshe.

PFANYWA

Ndi maipfi o fhambanaho manwalele, fhedzi a tshi amba zwi no fana.

Tsumbo

Sonona-tswima

Mutuku-dini

PHOLISEMI

Ndi ipfi lithihi li na thalutshedzo nzhi.

Fula-u la ha zwifuwo.

U fula mutshelo.

u fhisa tsimbi.

U bvisa khali tshivhasoni.

Homonimi

Ndi maipfi ane a nwalwa a fhambana zwine a amba.

Thoho ya muthu.

Thoho ya tshikolo.

Thoho ya mudi.

MANWELEDZO

Musi ni tshi khou nweledza dzhielani zwitevhelaho ntha:

- Unweledza nga mbuno dzo tiwaho.

- U nweledza mafhungo a kha phara.
- U sa unulula mitala.
- U nwala tshivhalo tsha maipfi nga ngomu zwitangeni.
- U tevhedza ndaela yo newaho.
- U shumisa luambo lwo kulutedziwaho.

KUAVHELE KWA MARAGA

- Maraga dza sumbe(7) ndi dza mbuno.
- Maraga tharu(3) ndi dza luambo. Maraga dza luambo dzi avhelwa nga ndila I tevhelaho:

- Maraga nthihi musi ho bulwa mbuno 1 -3 dzi re dzone.
- Maraga mbili musi ho bulwa mbuno 4-5 dzi re dzone.
- Maraga tharu musi ho bulwa mbuno dza 6-7 dzi re dzone.

Maraga dza luambo dzi songo fhira mbuno dzo newaho.

Kha vha tuse maraga nthihi kha maraga dzo avhelwaho mbuno na luambo arali tshi vhalo tsha maipfi tshi songo sumbedzawa, kana maipfi o vhaliwa nga ndila yo khakheaho.

Akhironimi na aburivesheni dzi tea u vhaliwa sa maipfi ane dza a imela.

RUBIRIKI YA U MAKAMA MANWELEDZO

KHOUDU NA THALUTSHEDZO YA VHUKONI	MARAGA
<p>7</p> <p>Huna kupfesesele kwa masase kwa thoḁea. mafhungo o kumedzwaho a na ndunzhendunzhe na hone a huna vhukhakhi. thoḁea dzoṭhe dzo lavhelelwaho dzo swikelelwa.</p>	<p>9-10</p>
<p>6</p> <p>Vhunzhi ha thoḁea dzo lavhelelwaho zwo swikelelwa fhedzi zwa nṭhesa.</p>	<p>7-8</p>
<p>5</p> <p>Likumedzwa lo ṅekedzwa lwa nṭha. Hu Na zwinzhi zwi songo ṅekedzwaho.</p>	<p>6</p>
<p>4</p> <p>Kupfesesele kwa tshibveledzwa a si kwavhuḁi.</p> <p>Mugudi o dzhenisa na mihumbulo I songo</p>	<p>5</p>

teaho. ndunzhendunzhe ya mihumbulo yo sekena. luambo a lwongo tamba.	
3 A huna u lunzhedzana ha mihumbulo. u dzhenisa na mihumbulo l sa tōdei.	4
2 Ndivho ndi tshukhu ya zwikili, mafhungo a tou liana tshothe. mafhungo ha ngo lunzhedzana.	2-3
1 Tshothea dza mbudziso a dzi divhiwi	0-1

GIRIDI YA U MAKAMA MANWELEDZO

U sa tevhela ndaela	
Tshivhalo tsha maipfi	
U sa n'wala tshivhalo tsha maipfi	
Mbuno –M	
Luambo L	
Ndatiso N	

Ndatiso ya phara/mbuno/tshivhalo	
----------------------------------	--

DHIELANI NZHELE ZWITEVHELALO:

- Ni ɔo funzwa u vhala phara yo ɓetshedzwaho.
- Ni ɔo funzwa uri ni vhale ndaela nga vhuronwane.
- Ni ɔo vhudzwa uri ni songo anulula mitala.
- U thetshesela muhumbulo muhulwane, na kona u vhumba mafhungo o gogoɔelaho kha phara.
- U tevhedza shivhalo tsha maipfi tsho iwaho.
- Ni ɔo tea u fulufhedzea kha u vhala tshivhalo tsha maipfi tshe na tshi shumisa, ni dovhe ni tshi ɓwale zwitangeni.
- Ni tea ushumisa luambo lwo teaho nahone lwo kunaho

Manweledzo (samari) a u thoma

Nga maipfi a re vhukati ha 70 na 80 nweledzani masiandaitwa a vhuimana ha vhana vha tshikolo. Ni nwale mbuno dza sumbe dzi kha mafhungo a pfalaho. Ni nwale tshivhalo tsha maipfi e na a shumisa zwitangeni magumoni a samari yanu.

Mulayo wa tshikoloni uri vhasidzana vho dihwalaho avha tei u pandelwa tshikoloni. U sumbedza uri vha na pfanelo dza u dihwala naho vhe tshikoloni. U dihwala ha vhasidza zwi na masiandaitwa a si a vhudi. Vhasidzana vha a tshutshudzana uri musi muthu a dihwala u vha o tsireledza lufuno lwawe na mutuka uyo ngeno vhanwe vha tshi sumbedza uri u do vha na tshelede ine a do i langa ene mune ya magavhelo a nwana.

Vhunzhi ha vhasidzana vha no dihwala vha tshe vhatuku vha wela khomboni ya u tavhanya u kavhiwa nga tshitzhili ngauri zwi tou nana uri sumbedza uri vha khou dzhena kha vhudzekani vhu songo tsireledzwaho.

Tshikoloni u wana uri tshikolo a tshi langei nga nthani ha vhaimana vha re hone.

Musi mudededzi a tshi khou funza u wana nwana a tshi kumedza lune wa zwi vhona uri o neta sa izwi muimana a tshi toda tshifhinga tsha u awela.

Vhasidzana vhenevho u wana kudele kwavho tshikoloni ku sa takadzi ngauri maduvha a tshikalo u wana vha sa wanali tshikoloni.

Zwi tou konda u fana na gamela i tshi todou bva nga lubuli lwa nelete u wana mvelele dza vhasidzana a vho dzi tshi kuna. Vhunzhi havho vha tou swenda arali vho khwakhwarudzha. Vha wanala yunifomo i songo tenda u itwa yo lugela

u ambariwa nga vha imana na muvhuso a u iti mbetshelwa ya uri hu rungiwe yunifomo yo lugelaho tshifhinga tshenetsho.

Vhuimana u ho vhu naniswa nga u tama vhanwe musi vha tshi tetekedzwa musi vho ralo zwa ita uri na vhanwe vha dzhene kha mulingo wonoyo. Vhanwe vha a kondelela u da tshikoloni u swika a tshi ya u vhofholowa fhedzi a tea u dzula hayani a songo tsha wana tshixele tsha nwana, zwi ita uri vhasidzana vha salele murahu ngeno vhane vha mihwalo vha tshi khou kandela phanda na hone vha funana na vhanwe vhasidzana.

Vhaswa vha bva mahayani vha tshi vha khou ya u vhala ngeno vha na ndangano na vhathanga vhavho . Vha a kondeliwa u shumisa khondomu vhe a rili legere lo puteliwa. Vha khou lwala nga vhunzhi zwibadela ngeno nga Migivhela hu vhone vha fhelekedziwaho zwirabani nga vhunzhi.

Manweledzo a vhuvhili

Nga maipfi a re vhukati ha 70 na 80 nweledzani nga ha ndila dzine vha shumi vha bulasini vha khou pfa vha sa khou farwa zwavhuḽi ngadzo Ni n̄wale tshivhalo tsha maipfi e na a shumisa zwitangeni magumoni a samari yaḽu.

Vhashumi vha no shuma tieni u lima vha kha tshiḽereke tshi sa takuwiho. Hu pfala uri avho vhathu vha khou lila nga zwithu zwinzhi zwine vha khou sumba zwi sa khou tshimbilaho zwavhuḽi bulasini. Ro wana vhaḽwe vhakegulu vha tshi khou bata nzie vha sa khou shuma, musi ri tshi vha vhudzisa vha ri hu khou ḽerekiwa.

Muḽwe wa vhakegulu o sumbedza uri vha khou holelwa muholo muḽuku une a u koni na u renga mugayo. vho amba na mutholi wavho uri vha khou humbela u engedzwa muholo nga maḽana mavhili muḽwe na muḽwe. Vha sumbedza uri vha shuma Mugivhela na Swondaha vha sa holi tshelede ya a yo maḽvha. Vho ri vhudza uri wa tou lova mushumo nangwe u tshi khou lwala u ḽuselwa masheleni a sina vhukono. Tshifhinga tshine vha tea u dzhena mushumoni nga tsho tshi khou bubesa lune a vha wani na bisi ya u ḽamela vha tea u hira golo vha badela masheleni a sina vhukono.

Muñwe na muñwe ha tu tou vha na mushumo we a randelwa wone. U sokou swika hapfi namusi u tea u kulumaga muḽi wa mutholi na dzharata. Liñwe ḽuvha u tea u lima tsimuni kana u haḽa mahatsi a u fulele vha shumi vha khou toḽa u ḽivha uri vhashuma mini. Luambo lune mutholi a amba ngalwo vha ri a lwongo kuna ngauri u dzulela u vhasema nahone u sumbedza uri ndi zwisiwana .

Tshifhinga tsha u ja a vha tshi wani muñwe na muñwe u ja o ima vha vhudzwa uri a huna u ima. Vhoḽhe vha khou lila nga mutholi wavho zwa kombetshedza uri vha ambe nga luambo luthihi lwa u sa shuma. Vha khasho dzo fhambanaho na vha guranda vho wana mushumo wa u vhiga, vha nḽevhetsini vha tou ḽiphina nga u rekhoda vha kegulu.

Phindulo dza manweledzo

Manweledzo a u thoma

Manweledzo (Samari)

- u kavhiwa nga tshitzhili.
- tshikolo a tshi langei.

- vhagudi vha a kumedza.
- vhagudi vha vhonele vho neta.
- vhagudi vha a lova tshikolo.
- mvelele dzi a vhifha.
- kuambarele.

Manweledzo a vuvhili

- Muholo mutuku.
- U randelwa mushumo.
- Luambo lwa mutholi.
- Tshifhinga tsha u la.
- Tshifhinga tsha u dzhena mushumoni na u tshaisa.
- U tuselwa masheleni musi u tshi khou lwala.
- U holela dziholodei.

ZWIBVELEDZWA ZWA VHUSIKI

Vhurifhi ha tshishaka

Uvhu ndi vhurifhi vhune wa n'walele muthu ane wa mu divha, a nga vha shaka, khonani

kana mufunwa.

Dzhielani nzhele thodea dza vhurifhi ha tshishaka:

Vhurifhi ha tshishaka vhu tea u vha na:

Diresi nthihi (kha tshanda tshaula)

Datumu yo nwalwaho nga vhudalo

Ndumeliso kana theshano (tshiga tsha u vhala a tshi shumiswi mafheleloni a mutaladzi)

Dzina la muñwalelwa li tea u vhonala.

Mvulatswinga: muñwali u ri gavhela zwiṭuku zwine ra do pfa nga hazwo.

Mutumbu: mafhungo a tea u nwalwa nga vhudalo.

Ri tea u vhona pharagirafu dzi no lunzhedzana.

Luambo lu tea u kodeliwa.

Phendelo: ri tea u pfa uri muñwali u khou vhina mafhungo awe.

Dzina la muñwali li a vhonala (a hu nwaliwi na tshifani)

Ni tshi khou vhala lingedzani u sedza zwiga zwa u vhala zwo shumiswaho.

TSUMBO YA VHURIFHI HA TSHISHAKA

Tsumbo ya vhurifhi ha tshishaka:

P O Box 47

Mutale

0950

11 Fulwana 2012

Khonani yanga Thishayi

Ndi ni nwalela lunwalo ulu nga dakalo fulu. No vuwa hani anga vha nne mapfene o tsitsa vhana. Ndo tou ri ndi ni vhudze munyanya wa mbingano we nda u ya ngei Mavhode.

Malume anga vho vhuya na muselwa wa mukhaladi kha la Mavhode. Makhulu wanga vho vha vho ya nga minwenda ya milhasi. U kanyela ha hone yo vha l tshi tou vha khakhathi.

Makhulu wanga vho takalela u vhingwa kha la ha tshi ka muroho. Maitete vha khou lingedza nga nungo dzothe u a tevhedza.

Nne ndi nga na nne ndi do vHINGA mukhuwa .

Ni lumelise Muime, Rinae, Omphaho na takalani.

Ndi nge khonani yanu

Ndovhatshinyani

Vhurifhi ha tshiofisi kana ha fomala

Ndi vhurifhi vhu nwalwaho musu muthu a tshi khou ita khumbelo.

Pfesani hezwi:

Musi muthu a tshi khou n̄wala vhurifhi ha tshiofisi a vhu fani na vhurifhi ha khonani kana ha tshishaka.

Vhurifhi ha tshiofisi vhu ḁo dzula hu ha ndeme ngauri khumbelo dza mishumo ndi hone dzi khou tea u itwa.

Dzhielani nzhele zwivhumbeo zwo teaho zwa vhurifhi uvhu. Ni so ngo hangwa u shumisa luambo lu pfalaho ngauri vhañwalelwa vha tea u pfesesa zwine zwa khou ambiwa.

Shumisani thounu na redzhisiṭara zwi no tendelana na vhurifhi ha fomala.

Ni tshi n̄wala vhurifhi ha fomala dzhielani nzhele zwi tevheleho:

Mathomo

Ḑiresi dzi tea u vha mbili; ya muñwali na ya muñwalelwa.

Datumu i tea u n̄walwa nga vhuḁalo kha Ḑiresi ya u thoma.

Ḑiresi ya vhuvhili i thoma nga mufari wa poswo sa mulanguli kana minidzhere.

Ni tea u n̄wala ṭhoho ya mafhungo, arali no n̄wala nga madanzi ni so ngo ṭalela fhedzi, arali ni so ngo n̄wala nga madanzi ṭalelani.

Ni so ngo shumisa zwiga zwa u vhalala.

N̄walani theshano: Aa! / Ndaa!

Mutumbu

Shumisani luambo lwo teaho.

Nyonesano

Ni n̄wala wavho a fulufhedzeaho.

Ni tshi fhedza ni n̄wale dzina na tshifani.

Zwiga zwa u vhala a zwi shumiswi.

Tsumbo ya vhurifhi ha fomala

P O BOX 31

Mutale

0956

15 Khubvmedzi 2011

Mulanguli

Nzhelele social &welfair development

P O BOX 56

Nzhelele

0950

Aa! / Ndaa!

U TAMBUDZWA HA MUKEGULU TSINI NA HASHU.

Kusini kwa hashu hu na mukegulu ane u dzula na n̄wana wawe wa mutukana ane u

shuma vhengeleni ja tsini. Mukegulu a vha tsha kona u takuwa nga n̄hani ha

vhulwadze hu no khou vha dzindela. Vhathu ndi kale vho fhedzisela u vha vhona nnda.

Ro hambula u vha dalela ri tshi khou thonifha mithethe ya furathi sumbe ya mukalaha Vho Mandela. Ro wana mukegulu vho edela n̄tha ha tshika yavho zwi pfala unga ndi kale vho dzula hone.

N̄wana wavho u takadzwa nga u ya mundendeni a d̄irengela zwine a t̄oda. Mukegulu vho fuka madzanganda, vha la musu ene a tshi vhuya nga tshifhinga tshawe. Migivhela minzhi u wana hu na zwisevhesevhe zwa mahalwa ho takaliwa vhone vho valelwa nga ngomu nduni.

Ndi khou hambela kha vha mutakalo na vha shumelavhapo uri kha vha lingedze u sedzulusa uri mukegulu vha nga thusiwa hani ngauri vha na n̄wana wa mubvana o vhingwaho ane a nga kona u vha dzhia a dzula navho a vha thogomela, wa muṯhannga uri kha vha dzhiwe hu sale mundende wavho.

Ndi do takala arali khumbelo yanga ya nga t̄anganedzwa.

Wavho a fulufhedzeaho

Phungo Vhuhwavho

ATHIKILI YA GURANN̄DA

Athikili ya gurann̄da ndi tshipida tsha mafhungo tshine tsha n̄walwa nga muṯwali kana vhaṯwali vha tshi t̄andavhudza fhungo lo tiwaho. Athikili kanzhi i d̄isendeka kha mafhungo ane a khou bvelela nga tshenetsho tshifhinga, tenda a vha mafhungo a t̄ut̄ulaho dzangalelo la vhavhali.

Ni dzhie n̄tha zwipida zwi tevhelaho zwa athikili.

Mvulatswinga

Hafha muñwali u ðivhadza fhungo ðine a ðoðou amba nga halo.

Mutumbu

Muñwali u ðandavhudza fhungo lawe nga vhuðalo.

Phendelo

Ndi hone hune bugu ya vhinwa hone.

Muñwali wa athikili u tea u fhindula mbudziso dzi tevhelaho kha mafhungo awe:

Ndi nnyi ane a khou ñwaliwa nga hae?

O ita mini?

Ndi nga mini o ita zwe a ita?

Zwo itea ngafhi?

Zwo itea hani?

TSUMBO YA ATHIKILI YA GURANNDI.

Mapholisa vho vhiga u begwa ha lutshetshe Sekondari ya Mvelaphanda nga ngomu bungani ða mulindi. Rofhiwa ndi musidzana we a vha o ðihwala, o vha e kha gireidi ya vhufumi ngei Sekondari ya Mvelaphanda i wanalaho kha ða Thembisa.

Mbengeni o wanala o vhofoholowa nga ngomu bungani ða mulindi tshikoloni, lutshetshe lu tshi khou tzhemelela nga ngomu. Rofhiwa o vha o ðihwala a sa tendi musi

ṭhohoyatshikolo vha tshi mu vhudzisa. O vha a tshi tou pfu sa tshimange tsha goya. Ndi musi muṅwe wa vhagudiswa a tshi ṭoṭou ḍithusa bungani a pfa lutshetshe lu tshi tou nanela, o mbo ḍi gidimela lufherani lwa ṭhohoyatshikolo.

Ho takuwa gada ḷa u ṭoṭa Mbengeni we a vha a tshi khou hambulelwa u vha muimana.

Rofhiwa o zwi limuwa uri u ḍo fariwa a shavhela ha makhulu wawe vha no dzula

Dopeni. Mapholisa vho mu farela hone a tshi khou vhaialesa nga mulandu wa tshikangala tshe tsha vha tshi tshi khou mudzindelesa.

Mufhindulano

Mufhindulano ndi nyambedzo ine ya vha i tshi khou bvelela kana u itea vhukati ha vhathu vhavhili. Tshiṅwe tshifhinga u ya vha hone kha vhathu vha no fhira vhavhili.

Hafha vhathu vha vha vha tshi kh ou tou amba mafhungo muṅwe a tshi fhindula. Wo fhambana na inthaviyu nga uri wone u a bvelela huṅwe na huṅwe na hone mbudziso dzi kona u bva masia oṭhe. Mufhindulano u tea u vha nga ṅḍila hei:

U so ngo lapfesa.

U tea u kunga.

U vhe wo fhelelaho u si na magake.

Luambo lu vhe lwo ḍowealeho, lu ambiwaho ḍuvha ḷiṅwe na ḷiṅwe.

Tshivhumbeo tsha mufhindulano

Mvulatswinga: Mvulatswinga ndi one madzheni a mufhindulano ane a ri dzumbululela zwine ra nga lavhelela. Madzheni a tea u nwa nga ngomu zwitangeni.

Mutumbu: Ndi une wa vha na madzina a vhathu na zwine zwa khou ambiwa. Madzina a tea u vha mapfufhi na hone mafhungo a tea u thoma phanḁa he dzina ḁa guma hone.

Phendelo/ Magumo: Iyi ndi thasululo ya zwe zwa vha zwi tshi khou ambiwa nga hazwo.

Tshinwe tshifhinga muḁwali a nga pendela nga u ḁetshedza kana u amba zwa u vhina mafhungo a zwi vhea ngomu zwitangini. Magumo a tea u nwalwa nga ngomu zwitangeni.

Musi ni tshi ḁwala mufhindulano wavhuḁi ni tea u thoma na ita pulane (humbulani nga zwine na ḁoḁa u ḁwala ngazwo) ni kone u ita mvetomveto, ine na nga sedzulusa kana na ri muḁwe a ni sedzulusele yone, u bva afho ni ḁo kona u ḁwala-ha mufhindulano waḁu.

Tsumbo ya mufhindulano

Mufhindulano vhukati ha ḁhoho ya tshikolo na mugudi.

(Ofisini ya ḁhoho ya tshikolo Vho Nematikonde na mugudi Tshinanne vhe kha nyambedzano nga ha u lenga hawe u ḁa tshikoloni)

Vho Nematikonde: Ndi ngani ni tshi swika tshikoloni no lenga ḁuvha ḁinwe na ḁinwe?

Tshinanne: Ndi vuwa nga matsheloni maḁwe na maḁwe nda ḁambisa vharathu vhanga nda tea u vha fha na zwijiwa vha sa athu u ya tshikoloni.

Vho Nematikonde: Vhabebi vhaḁu vha vha vha ngafhi inwi ni tshi ita izwi zwoḁhe?

Tshinanne: Vhabebi vhanga vho lovha kha khombo ye ya bvelela mahola

Ngulumbi, zwino a hu na ane a ri ṭhogomela ri dzula nga tshashu.

Vho Nematikonde: (Vho mangala) Zwino ni tshilisa hani, hone zwiliwa ni zwi wana fhi?

Tshinanne: (A tshi khou lila) Vhukati ha vhege ri la zwenezwi zwine ra phakha fhano tshikoloni. Nga mafhelo a vhege ndi tshimbila ndi tshi toḡa zwikoropo uri ri kone u wana zwa u farisa dangani.

Vho Nematikonde: (Nga ipfi la u pfela vhuṡungu) Ni so ngo lila nwananga, no vha no tea no ri vhudza nyimele yaṅu kale. Zwino ngauri ndi vho zwi divha ndi ḡo vhona uri ndi nga ni thusa hani.

Tshinanne: Ndi zwone ndo livhuwa.

Muvhigo

Musi ri tshi n̄wala muvhigo ri tea u dzhiela nzhele zwi tevhelaho kha muvhigo:

Ndi ngani muvhigo u tshi n̄walwa.

Kuṅwalele kwa muvhigo.

Luambo lu shumiswaho kha muvhigo.

Hu vhigiwa zwo tumbulwaho.

Muvhigi u shumisa muthu wa vhuraru a tshi vhiga.

Muvhigi u tea u ḡa na themendelo ya zwine a khou vhiga.

Muvhigi u tea u sumbedza vhupfiwa hawe malugana na muvhigo.

Tsaino ya muvhigi i tou vha khombe-khombe

Muvhigo u na tshivhumbeo tsho katelaho zwi tevhelaho:

Ṭhoho

Marangaphanḁa

Matshimbidzele

Mawanwa

Phendelo

- ✓ Themendelo
- ✓ Tsaino ya muvhigi
- ✓ Tshiimo tsha muvhigi na datumu

Tsumbo ya muvhigo

Ṭhoho

Muvhigo wa u tswiwa ha tshelede nga vhana ho shumiswa thingothendeleki.

Marangaphanḁa

Hu tshi tevhelwa ndaela ya mapholisa vha Tshaulu u tswiwa ha tshelede mahayani nga vhana ho shumiswa thingothendeleki nga n̄waha wa 2010 u ya kha 2011.

Matshimbidzele

Ho tevhelwa vho tswelwaho tshelede banngani nga vhana vhavho ho shumiswa thingothendeleki.

Ho vhudziswa na vhañwe vhabebi kusini kwonoko.

Ho sedzuluswa matshilele a vhanna na vhabebi kusini kwonoko.

Ho vhudziswa zwiimiswa zwi imelaho vhanna kha kusi kwa Masisi.

Mawanwa

Vhanna vhane vho didzhenisa kha u tswa masheleni a vhabebi vhavho banngani vha khou shona u amba nga hazwo.

Hezwo zwi kha ñi vha tshililo na kha vhañwe vhane a vha athu u tsweliwa.

Tshiimiswa tshi imelelaho vhana tshi vhone tshi tshi khou nwela kotho.

Vhana vha khou paṭa sa zwimange mahayani.

Phendelo

Vhabebi a vha tsha fulufhela vhana vhavho.

Themendelo

Vhabebi vha so ngo sumbedza vhana nomboro dza vhuṅe dzine vha dzi shumisa u bvisa tshelede yavho banngani.

Vha so ngo sumbedza vhana nomboro dza vhuṅe dzine vha dzi shumisa kha thingothendeleki.

Vhaswa kha vha funziwe u vha na vhudifhinduleli kha ndaka ya vhabebi, vha gude uri musi vha tshi tswela vhabebi vha khou ḡi tswela.

Tsaino: Tshovhewaho o (Tshanda tsha muṅwaleli)

A Tshovhewaho 12 Luhuhi 2011

Inthaviyu ya u ṅwala

Kha ngudo yo fhelaho ro amba nga inthaviyu ya u tou amba. Vhuisani muhumbulo ni lingedze u elekanya zwe na guda. Ndi a fulufhela ni khou zwi humbula.

Kha ulu lushaka lwa inthaviyu ndi hune muthu a tou fhindula mbudziso nga u tou ṅwala madzuloni a u tou amba. Muvhudzisi u vha o lugisa mbudziso dzine dza ḡo fhindulwa nga u tou ṅwala.

Mbudziso dzine dza vhudziswa dzi vhe dzi tokonyaho dza ita uri muthu a ṅee phindulo nga vhudalo.

Madzina a muambi a vhe kha tshanda tsha monde.

Ni shumise mutaladzi muswa u sumbedza muambi muswa.

Inthaviyu ya u ṅwala i tou vha muṅwalululo na zwino ndi zwine zwa tea u itea hafha:

inthaviyu dza u edzisela dzi nga dzhia tshitaela tsha maanea a u anetshela. Musi vhangudi vha tshi nwalulula inthaviyu vha tshanyanya u kona u fhambanyisa luambo lwa Tshivenda lwa u amba na lwa u nwala nahone vha dovha vha tumbula uri u nekedza inthaviyu i vhaleaho zwi kwama u tola zwe wa nwala nga vhuronwane. Heyi ndi yone ndeme ya u nwalisa vhangudi inthaviyu, hu si zwi re ngomu fhedzi.

Tsumbo ya inthaviyu

Iyi ndi inthaviyu ya vhukati ha Tendani wa gurandza ya Phosakufa na Sana ane o no vha na minwaha ya fumimbili a tshi khou tshila na tshitzhili tsha HIV.

[Ndi ofisini ya Muvhuya, hune Tendani a khou mu inthaviwa hone.]

Mukundi: No vuwa hani namusi?

Murangi: Ndo takala nga maandza.

Mukundi: No zwi divha lini uri no kavhiwa nga tshitzhili tsha HIV.

Murangi: Ndo zwi wanulusa minwaha ya malo ya fhiraho ...eh nga 2005.

Mukundi: No di pfa hani musu vha tshi kwasha mukumbu.

Murangi: Sa muthu nuwe na muwe ndo vha ndo tshuwa na u danda, nda vhona

vhutshilo

hanga ho swika magumoni. Tshe nda vhona ha vha lufu phanda hanga. Ndi livhuwa dokotela we musi a tshi mmbona ndo vhilingana ngauralo a dzula a amba na nne.

Mukundi: U bva afho ho itea mini?

Murangi: Ndo vha na thaidzo ya uri zwino ndi yo vhudza nnyi na hone ndi yo a thoma fhi? Fhedzi ndi tshee kha ndado yenei, ndo mbo di humbula uri ndi vhudze khonani yanga we nda ri u mu vhudza a ri ndi khwiwe a tshi tuwa na nne ra ya ra vhudza vhabebi vhanga.

Mukundi: Vhabebi vho zwi dzhiisa hani?

Murangi: Vho zwi tanganendza vha ntikedza lwe vha dovha vha isa phanda na u mpha fulufhelo vha ri tshihulwane ndi u vha na muya wa u tangedza.

Mukundi: Musi muthu o ni sedza a zwi vhuyi zwa vhonala uri ni khou tshila na tshitzhili.

Murangi: Ee ndi tendelana na inwi. Ndi lesa mitshelo na miroho nda dovha hafhu nda ita nyonyoloso na u nwa dzilafho divha liwe na liwe u sa hangwi.

Mukundi: Ni nga ri mini u tutuwedza vhanwe vhaswa.

Murangi: Ndi zwa ndeme u divha nyimele yau.

Mukundi: ndo livhuwa zwo vha zwavhuḏi u amba na inwi.

(a) Tshipitshi tsho dzudzanywaho

Tshipitshi ndi zwine muthu a amba o thetsheswa nga vhathu.

U amba phanda ha vhathu:

Muthu u do amba o thetsheswa nga vhathu.

A nga tou vhala kana u amba zwi tshi bva thohoni.

Tshipitshi tshi so ngo bora vathetsheswi.

Tshipitshi kha tshi kodelwe nga miswaswo.

A tshi tei u lapfesa.

Tshivhumbeo tsha tshipitshi.

ṬHOHO

Tshipitshi tshi tea u vha na ṭhoho ine muambi a do amba ngayo. Ṭhoho i tea u kunga vathetsheswi.

THESHANO

Muambi u resha vhathu vhothe nga u sielisana.

MVULATSWINGA

Muambi u thoma u amba mafhungo awe, u dovha a bvisela ṭhoho yawe khagala.

MUTUMBU

Muambi u ri vhudza mafhungo nga vhudalo. Mbuno dzothe dzi bviselwa khagala dzi tshi khou tikedzwa. Pharagirafu inwe na inwe i vhumbiwe nga muhumbulo muthihi.

PHENDELO

Phendelo i so ngo lapfesa nahone i nweledze mafhungo othe. Muambi u tea u themendela mafhungo awe, a dovha a livhuwa vhatu vhothe nga u angaredza. Vhurifhi ha tshiofisi vhu ya ho kha gurandza.

Muhumbulo muhulwane wa u nwalwa aya marifhi ndi u toda uri a anadzwe kha vha mafhungo (vha gurandza kana magazini). Marifhi haya a fhambana u ya nga zwine a khou amba. Vhurufhi uvhu vhu tea u vha na zwi tevheleho kana nga ndila i tevheleho.

Diresi ya hune ha khou ya hone (naho vhu ha tshiofisi diresi hu nwalwa ya muhwalelwa fhedzi).

Vhu tea u vha na thoho ya mafhungo.

Vhatu vhanzhi vha tea u divha nga zwine na khou amba nga hazwo.

U tea u kwama zwa vhuya zwa vhigiwa murahu kha yeneyo gurandza kana kha inwe.

A si mafhungo a muthu muthihi.

Vhu nea thandululo.

A vhu nwalwi nga dzipharagirafu.

Hu sa athu u nwalwa uvhu vhurifhi ndi zwa ndeme u ita pulane ya vhurifhi hashu. Ho no pulaniwa hu a itwa mvetomveto (u nwalwa vhurifhi lwa u thoma) ine ya sedzuluswa kana u vhalululwa nga muñwali ene muñe kana a ñekedza muñwe, u khakhulula ho khakheaho na u khwinisa kuñwalele kha tshibveledzwa.

Pulane:

Diresi ya muñwalelwa (mudzudzanyi)

Thoho

Mutumbu

Dzina la muñwali

Duvha

Fhethu hune muñwali a dzula hone nomboro dza luñingo.

Tsumbo ya vhurifhi ha tshiofisi vhu yaho kha gurandã.

Kha: Mudzudzanyi

Ngoho News

TSIRELEDZO YA ZWIKO ZWASHU

Ndo vhaiswa vhukuma nga athikili ye ya anḡadzwa kha gurannḡa yavho ya 17 Fhando 2012 malugana na vhatu vhane vha thukhula darata/fenisi ya Vhugalaphukha ha Baulo vho vhulaha tshugulu vha fhedza vha dzi tumula mananga. Maitele aya ha takadzi na luthihi ngauri sa lushaka ri tea u vhulunga zwiko zwashu. Zwi dovha hafhu zwa vha khombo ngauri musi ho thukhulwa ulwo luhura a vha tsha lu vhuedzedza zwine zwa vha khombo kha vhatu vhane vha dzula tsini na vhugalavhuphukha. Ndi livhuwa vhulangluli ha vhugalaphukha na muhasho wa vhululamisi vhe vha ri a vha nga sii tomo ḡi nḡha ha ḡiḡwe. Sa lushaka ri nga kona arali ra si dzumbe aya magevhenga a tshiḡuhu. Minisita vha ri, "Maafurika Tshipembe faranani ni vhe ḡanda nthihi swina ni ḡo ḡi kunda." Kha ri farane nga zwannḡa sa lushaka ri vhulunge zwiko zwashu. Ri tshi itela lushaka lwa matshelo na lone shango lashu ḡa manakanaka.

Ndo livhuwa

K C Mbedzi

Duvha: 10 Nyendavhusiku 2012

Fhethu: Folovhodwe

Nomboro dza luthingo 084 764 1243

Emeili dorothyb@hotmail. co. za

Nganeavhutshilo / Obitshuwari

I amba nga ha vhutshilo ha mufu. I katela divhazwakale yawe na zwothe zwa ndeme zwine zwa mu kwama. Ndowelo ndi ya uri i nwalwa kha bambiri la mbekanyamushumo ya do vhalwa nga divha la mbulungo kana la tshihumbudzi. Nganeavhutshilo ya mufu i tea u vha nga ndila i tevheleaho, itea u:

Vha pfufhi na hone yo tou nanga fhedzi zwiga zwa ndeme

Katela zwidodombedzwa zwa mabebo sa fhethu na datumu na vhabebi

Vha na zwiwe zwiga zwa ndeme zwa mufu sa zwidodombedzwa nga ha pfunzo, u shela mulenzhe kha zwi kwamaho mveledziso ya lushaka na zwiwe-vho zwe mufu a kona u zwi swikelela a tshi kha di tshila

Fhedza nga u amba vhathu vho salaho (vhathu vha tsini fhedzi) na u mu khoda

TSUMBO YA NGANEAVHUTSHILO YA MUFU

Hambani Singo o bebwa nga la 17 Thangule 1965 ngei kha la Tshimbupfe Hanani.

Mufu ndi nwana wa vhuvhili wa Vho-Leah na Vho-Tshinanga Mbau. O thoma tshikolo phuraimari ya Hanani he a do isa pfunzo dzawe phanda a phasa Gireidi ya 12

Sekondari ya Tshimbupfe. O ya Yunivesithi ya Venda he a phasa pfunzo dza

vhudededzi.

O shuma Sekondari ya Shayandima u swika a tshi ri sia. O vha e muraḁo o khwaṭhaho wa siviki.

O sia mufumakadzi, vhana vhararu, vhabebi na khaladzi mbili.

Ri ḁo dzula ri tshi mu elelwa. Mphwambobvu ḁa masiavhula ḁi no ḁa mala a so ngo bikwa.

A eḁele nga mulalo.

(a) Tshipitshi tsho dzudzanywaho

Tshipitshi ndi zwine muthu a amba o thetsheswa nga vhathu.

U amba phanḁa ha vhathu:

Muthu u ḁo amba o thetsheswa nga vhathu.

A nga tou vhala kana u amba zwi tshi bva thohoni.

Tshipitshi tshi so ngo bora vhathetsheswi.

Tshipitshi kha tshi kodelwe nga miswaswo.

A tshi tei u lapfesa.

Tshivhumbeo tsha tshipitshi.

ṬHOHO

Tshipitshi tshi tea u vha na ṭhoho ine muambi a ḁo amba ngayo. Ṭhoho i tea u kunga vhathetsheswi.

THESHANO

Muambi u resha vhathu vhothe nga u sielisana.

MVULATSWINGA

Muambi u thoma u amba mafhungo awe, u dovha a bvisela thoho yawe khagala.

MUTUMBU

Muambi u ri vhudza mafhungo nga vhudalo. Mbuno dzothe dzi bviselwa khagala dzi tshi khou tikedzwa. Pharagirafu inwe na inwe i vhumbiwe nga muhumbulo muthihi.

PHENDELO

Phendelo i so ngo lapfesa nahone i nweledze mafhungo othe. Muambi u tea u themendela mafhungo awe, a dovha a livhuwa vhathu vhothe nga u angaredza.

LINWALO JA VHUNE

Ili ndi linwalo li dzudzanywaho lwa vhudele line la buletshedza zwithu zwine muthu a vha zwone. Zwithu zwa hone zwi kwama :vhune, zwa pfunzo, tshenzhemo ya mushumo na vha mu divhaho.

Musi ni tshi nwala linwalo la vhune ni tea u :

- ita uri li ni ambele naho ni siho.
- Li tea u bula thwii zwine na vha zwone.

- Dodombedza zwothe zwi elanaho na mushumo u todeaho.
- Nwala ikhagala nahone yo fara zwa vhukuma.

Musi ni tshi pulana u nwala linwalo la vhune ni tea u sumbedza
zwitevhelaho:

- Zwidombedzwa zwa vhune.
- Zwodombedzwa zwa pfunzo.
- Tshenzhemo ya mushumo.
- Vhane vha nga kwamiwa.

Tsumbo ya linwalo la vhune.

LIÑWALO LA VHUNE LA SHIRINDI ROLIVHUWA

Zwidombedzwa zwa vhune

Tshifani : Shirindi

Madzina : Rolivhuwa

Diresi ya vhudzulo : Tshandama

Tshirenzheni

Diresi ya poswo : P O BOX 789

Mutale

0956

Nomboro ya luṅingo : 0825314454

Tshiimo tsha mbingano : A thongo malwa

Vhudzulapo: Afurika Tshipembe

Duvha la mabebo : 1987-11-07

Nomboro ya basa : 871107 5377 086

Mbeu : Tshinnani

Murafho : Murema

Madzangalelo : u ṭalela thelevishini na u vhala bugu

Zwidombedzwa zwa pfunzo

Sekondari : Gireidi 12

Tshikolo : Sekondari ya Thengwe

Ndalukanyo dza nṭha ha maṭiriki: Diploma ya vhudededzi

Tshiimiswa: VECO

Tshenzhemo ya mushumo

Tshifhinga: 2003 u swika zwino

Mudededzi : Milton Mpfumedzeni

Pfufho:

Ndo pfufhiwa tshitifikheithi tsha u vha muongi a no swika nga tshifhinga duvha na duvha.

Vhane vha nga kwamiwa

Vho Ramaremisa V D: Vhafunzi

Nomboro ya lutongo: 073 4567 2228

Vho Madida: Muñwaleli (SADTU)

Nomboro ya luṅingo: 072 5456 800

Muano

Ndi fulufhedzisa uri mushumo wo ñwalwaho ndi wa ngoho nahone a huna
vhufhura vhure ngomu .

NYAMBEDZANO YA PHANELE

Kha nyambedzano ya phanele muambi muñwe na muñwe u amba nga tshipiḡa tsha ndeme tsha ṡhoho .

U shumisa mafurase na luambo lwo ḡowealeaho.

Murangaphanḡa u na mishumo ya ndeme

- U ita uri hu vhe na mulalo.
- U langa zwine zwa nga lingedza i thithisa.
- U langula tshifhinga.
- U fara adzhenda.

- U ṡuṡuwedza vhathu u dzhenelela kana u shela mulenzhe.
- U sa dzhia sia.
- U vhidza mahumbulwa kana vouthu.

Tsumbo ya nyambedzano ya phanele.

ṡhoho :inthanethe I khou dzhia ndango zwikoloni zwa vharema.

Mudzula tshidulo u ḡo ṡanga muñwaleli wawe.

Muñwe na muñwe a tshi fhindula u do imisa tshanda a tou sumbiwa.

Mudzula tshidulo u do langa uri vhatu vha songo xelana na thoho.

Muñwe na muñwe u do shela mulenzhe uri hu nga itwa mini u dzumbulula mishumo mihulwane ya inthanethe.

Vhatu vhothe vha do amba vha tshi ita nyombededzo.

Gudani :vhana kha vha vhudzwe uri inthanethe I thusa u wana mishumo ya tshikolo.

Phathutshedzo :vhana vha songo rengelwa thingo dzina inthanethe kana u tendelwa vha tshi dzhena kha inthanethe.

Khuthadzo :vhabebi vha sa tou funza vhana, vhana vha do renga vhone vhane.

Vhuhwavho:Ndi vhona uri kha ri wane vhadivhi vha inthanethe vha funze vhana.

Pfarelo :ndo pfa mudededzi wa Tshivenda a tshiri o wana vhana vha tshi khou sumbedzana zwa vhudzekani kha inthanethe.

Pfariso :nne ndi vhona khwiwe hu u talutshedza vhan masiandaitwa a u dzula kha inthanete`

Nyito : iyani ni yo nanga phanele kilasini ya lu I no do ita nyambedzano nga masiandaitwa a mxit.

Rubiriki ya u tola /u koreka zwibveledzwa zwilapfu zwa vhudavhidzani(30)

Zwi re ngomu, vhupulani na tshivhumb eo MARAGA: 18	Khoudu :7 Vhusw ikeleli ha masase. 80- 100%	Khoudu 6: Vhusw ikeleli ha nthesa. 70-79%	Khoudu 5 :vhusw ikeleli ha ntha:60 -69%	Khoudu :4 Vhusw ikeleli vhu fushaho . 50-59%	Khoudu:3 Vhusw ikeleli ho linganelah o. 40-49%	Khoudu:2 Vhuswike leli holingane la honyana. 30-39%	Khoudu: 1 U sa swikelel a. 0-29
	14-18	13-14	11-12	9-10	7-8	5-7	0-5

-ndivho	-ndivho	-u na ndivho	-ndivho l	Ndivho	Ndivo yo	A huna
ya	ya	ya nthā ya	fushaho	yo	linganelah	ndivho ya
masase	n̄thesa	thodea dza	ya t̄hodea	linganel	onyana ya	t̄hodea
ya ya	ya u	tshibveledzwa.	dza	aho ya	t̄hodea	dza
tshibvele	bveledz	-u fara vhuṭala	tshibveled	t̄hodea	dza	tshibveled
dzwa .	a tshi	nga ndila yone	zwa.	dza	tshibveldz	zwa.
-u n̄wala	bveledz	u tou bva	-u n̄wala o	tshibvel	wa	U n̄wala o
ho	wa.	zwiṭuku kha	bvanyana	edzwa.	U n̄wala o	bva
dziaho.	-u n̄wala	t̄hoho ya	fhedzi ha	-u na	bva	tshoṭhe
-u n̄wala	ho	mafhungo.	bvi nga	ndivho	tshoṭhe	kha t̄hoho
kha	rombah	Mafhungo	maanda	t̄hukhu	kha t̄hoho	nahone u
vhuṭala	o.	manzhi awe o	kha t̄hoho	ya	ya	bva
hone	-u	farana, a	ya	t̄hoho.	mafhungo	tshoṭhe
hone.	tshimbil	t̄andavhudzwa	mafhungo	-zwi re	. .	kha
-u	a kha	nahonezwidod	-zwi re	ngomu	-zwi re	vhuṭala.
dadamal	vhutala.	ombedzwa zwi	ngomu	na	ngomu na	Zwi re
a kha	-	tikedza thoho.	zwo farina	mihumb	mihumbul	ngomu na
vhuṭala.	zwireng	Pulane na	nga ndila l	ulo zwo	o zwo	mihumbul
-	omu na	mvetomveto	fushaho,	faranalw	fhambana	o zwo
mihumb	mihumb	zwo bveledza	zwinwe	o	,	liana

ulo yo	ulo zwo	tshibveledzwa	zwa	linganel	zwidodom	tshoṭhe,
farana	ṭandavh	tshi	zwidodom	aho,	bedza	zwidodom
tshoṭhe.	udzwa	ṅekedzeaho	bedzwa	zwinwe	zwiṭuku	bedzwa
-	tshoṭhe.	zwavhuḍi.	zwi	zwa zwi	zwi	zwi
mafhung	Pulane	-milayo yo	tikedza	dodomb	tikedzaho	ṭuku zwi
o a	na	teaho ya ya	thoho.	edzwa	ṭhoho.	tikedza
tikedza	mvetom	tshivhumbeo	-pulane na	zwi	Pulane na	ṭhoho.
ṭhoho ya	veto	yo shumiswa	mvetomve	tikedza	mvetomve	Pulane na
mafnggo	zwo	zwavhuḍi.	to zwo	ṭhoho.	to zwo	mvetomve
.	bveledz		bveledza	Pulane	bveledza	to a
-hu na	a		tshibveled	na	tshibveled	zwongo
vhuṭanzi	tshibvel		za tshi	mvetom	zwa tsho	swikelela/
a uri	edza		ṅekedzea	veto	linganelah	a zwi fushi
mafhung	tsho		ho.	zwo	o. tsho	na luthihi,
o o	sikwaho		-u	bveledz	faranaho	tshi
pulaniwa	zwavhu		shumisa	a tshi	nahone	bveledzwa
lwa	ḍi		mihumbul	bveledz	tshi	itshi a tshi
vhudele.	vhukum		o l	wa tshi	ṅekedzea	ṅekedzei
-pulane	a.		fushaho a	tsho	ho.	na luthihi.
na	Milayo		tshi	linganel	-ṭhodea	Ṭhodea

mvetomv	ya		shumisa	eho,	dza	dzo teaho
eto zwo	tshivhu		ṭhōḁea	tsho	tshibveled	dza tshi
bveledza	mbeo		dzo teaho	farannah	zwa dzo	bveledzwa
tshibvele	tsha		dza	o	teaho a	a dzongo
dzwa	tshibvel		tshivhumb	nahone	dzongo	shumisiwa
tshone.	edzwa		eo tsha	tshi a	shumiswa	.
-	tsho		tshibveled	ṅekedze	-hu na u	
tshivhum	nwalwa		zwa.	a.	ṭahedza	
beo tshi	nga			-u na	hunzhi ha	
tou vha	ndila			mihumb	zwithu	
tshone.	yone			ulo yo	zwa	
	yone.			linganel	ndeme.	
				aho ya		
				ṭhōḁea		
				dza		
				tshivhu		
				mbeo		
				tsha		
				tshibvel		
				edzwa		

					fhedzi hu na thahelel o ya zwa ndeme.		
--	--	--	--	--	--	--	--

LUAMB	-ho	zwiga	Zwiga	Zwiga	Zwiga	Zwiga zwa	Zwiga
O,	shumis	zwa u	zwa u	zwa u	zwa u	u vhala na	zwa u
TSHITA	wa	vhala na	vhala	vhala	vhala na	girama	vhala na
ELA NA	zwiga	girama	na	na	girama	zwo	girama
U	zwa u	zwo	girama	girama	zwo	shumiswa	zwo
SEDZU	vhala	shumiswa	zwo	zwo	shumiswa	nga ndila	shumisw
LUSA.	na	nga ndila	shumis	shumis	lwo	yo	a nga
	girama	ya	wa lwa	walu	linganela	linganelah	ndila ya
	nga	nthesa.	ntha.	fushaho	ho.	onyana.	u sa
MARAG	ndila ya	-maipfi o	Maipfi o	.	-ndivho		swikelel
A :	masase	shumiswa	shumis	Maipfi o	maipfi o	-ndivho ya	a,

12	.	ho o tea	waho o	shumis	shumiswa	maipfi i	
	-maipfi	ndivho,	tea	waho a	ho i fhasi	toda u	-ndivho
	o	vhaneked	ndivho,	fusha a	nahone a	lugisiwa na	ya mapfi
	shumis	zwaho	vha	afusha	i tei	hone a	i khou
	wa o	mafhungo	nekedz	zwi tshi	tshothe	yongo	tou
	tea	na	waho	kwama	ndivho ya	swikelela	tahela
	tshothe	nyimele	mafhun	ndivho	ndivho,	ndivho,	vhukum
	ndivho,		go na	ya vha	vhaneked	vhatangan	a na
	vha	-tshitaela,	nyimele	nekedz	zwaho	edzaho	hone a i
	nekedz	thounu na	.	waho.	mafhungo	mafhungo	swikeleli
	waho	redzhisita			na	na	ndivho
	mafhun	ra zwo	-hunzhi	-	nyimele.	nyimele.	ya na
	go na	tea	tshitael	tshitael			vha
	nyimele	thodea	a,	a,	-		tangane
	.	dza	thounu	thounu	tshitaela,	-tshitaela,	dzaho
		mushumo	na	na	thounu na	thounu na	mafhung
	thsitael	lwa	redzhisi	redzhisi	redzhisita	redzhisitar	o na
	a,	ntha. .	tara	tara	ra	a a	nyimele.
	thounu		zwo	zwo tea	zwifhasi	zwongo	
	na	-	tea .	lwo	vhukuma.	tea na	-

redzisit	vhukhakhi		linganel		luthihi.	tshitaela
ara zwo	ndi	-	aho.	-hu na		thounu
tea	vhutuku	vhukha		vhu	-ho dalesa	na
tshothe	nga	hi a si	-hu na	khakhi	vhukhakhi	redzhisit
tshothe	murahu	vhunzhi	vhukha	vhunzhi	na ho ho	ara a
.	ha u	nga	khi vhu	nga	vhalululiwa	zwiho.
	vhalulula	murahu	si gathi	murahu	na u	
-a huna	na u	ha u	nga	ha u	sedzulusiw	Vhukhak
vhu	sedzulusa	vhalulul	murahu	vhalulula	a nga	hi na u
khakhi	.	a na u	ha u	na u	murahu ha	dada
na		sezulus	vhalulul	sedzulusa	u vhala.	zwo
vhuthihi		a.	a na u	.		kalulesa
nga			sedzulu			nga
murahu			sa.			murahu
ha u						ha u
vhalulul						vhalulula
a.						.

MAANEA

TSHAKA DZA MAANEA

- Maanea a u anetshela.
- Maanea a u tatakhani.
- Maanea a u buletshedza.
- Maanea a khumbulelwa.

Maanea a u anetshela

Kha maanea a u anetshela muñwali u anetshela nga zwiwo zwo no bvelelaho. Zwine a anetshela ngazwo zwi tea u tendisea zwa dovha zwa kunga. Muanetsheli u anetshela mafhungo a kha tshifhinga tsho fhiraho. Muñwali kha ñwale a na muhumbulo une a ṭodou bvisela khagala kha vhavhali.

Musi ni tshi ñwala maanea ni fanela u:

Ñwala mapa wa muhumbulo.

Pulana mafhungo aṅu.

Bveledza mvetomveto ya u thoma.

Ñea khonani yaṅu a vhalala a khakhulula ho khakheaho.

Ñekedza mubebi kana muundi waṅu a ni thusa u vhalulula.

Ñwala nga luambo lwa damuni.

Tevhedza tshivhalo tsha maipfi.

Maanea a mbuletshedzo

Kha maanea a u buletshedza muñwali u buletshedza kana u t̄alushedza tshithu nga n̄dila ine ya vha khagala. Muñwali a nga buletshedza nga muthu kana nga tshithu.

Musi ni tshi ñwala maanea a mbuletshedzo ni dzhie le nzhele zwi tevhelaho:

Muñwali u tea u sika tshifanyiso nga maipfi.

Mbuletshedzo i tea u vha khagala.

Muñwali kha buletshedze nga tshithu tshine a tshi ðivha.

Buletshedzani nga n̄dila ine tshine a khou vhala nangwe a sa ðivhi tshine tsha khou buletshedzwa a tshi t̄alukanya.

Maanea a u t̄āta khani

Musi ni tshi ñwala maanea a u t̄āta khani dzhielani nzhele zwi tevhelaho:

- Thomani maanea aṅu nga u amba kuvhonele kwaṅu.
- Nḗani vhuṭanzi ha u ḡiimelela.
- Shumisani thekiniki dza u kwengweledza.
- Ni so ngo shumisa luambo lwa vhuhali.
- Shumisani luambo lu nyanyulaho.

Ni so ngo hangwa u:

- Nwala mapa wa muhumbulo.
- Pulana.
- Nwala mvetomveto ya u thoma.
- Nḗkedzani khonani yaṅu a vhalulule.
- Isani ha mubebi kana muundi waṅu a khakhulule ho khakheaho.
- Kopololani ni kone u isa kha mudededzi waṅu.
- Thomani maanea aṅu nga u amba kuvhonele kwaṅu kwa ṭhoho nga ṅdila ya inwi muṅe na hone ya maanda.
- Luambo lu shumiswaho lu tea u nyanyula nahone lu vhe lwa vhuhali.

LITHERETSHA

TSHAKA DZA MAÑWALWA A LITHERETSHA

Mañwalwa

Zwiṭalusi zwa ndeme zwa mañwalwa.

Vhañwali vha shumisa mañwalwa u dzumbulula mihumbulo yavho yo dzumbamaho.

Nga mañwalwa, munwali u a kona u rumela mulaedza kha vhavhali.

Nganea

Nganea ndi mañwalwa ane a anetshela zwiwo kana tshiwo tsho iteaho. Muñwali u dodombedza zwo iteaho u bva mathomoni u swika magumoni. Nganea i a thoma fhethu ho fhambanaho. Sa tsumbo, dziñwe nganea dzia thoma he dza fhelela hone dza kona u da mathomoni, kana dza thoma mathomoni a mafhungo, kana maṭhakheni a mafhungo. Kha nganea ri pfa mafhungo ane a khou lunzhedzana nga nḽila yo teaho. Muvhali a tshi khou vhala u a kona u zwi pfa uri zwiwo zwi khou bebana.

Mudededzi u do ṅanga mugudiswa muthihi uri a vhale a tshi khou vhalela nṭha lune na vhañwe vhagudiswa vha kona u zwipfa . Mugudi u do vhala a tshi khou tevhedza zwiga zwa u vhala. .

Ḑirama

Aya ndi mañwalwa ane a ñwalelwa u tambiya . Vhañwe vha ñwali vha tshiamba Ḑirama vhari ndi litambwa. Muñwali uri ndi litambwa ngauri zwine zwa khou bvelela zwi tou tambiya, kana u tanwa. Henefho ri vhudzwa nga vhabvumbudzwa kana vha tambiya.

Muñwali u fanela u ñwala mafhungo awe nga ñdila ine a kona u tambea. Muñwali ndivho yawe khulwane a si uri ri vhale mafhungo fhedzi, mafhungo awe ri tea u a vhala ra dovha ra kona u a tamba.

Vhurendi

Ndi mañwalwa ane muñwali a bvisela vhuḍipfi hawe khagala. Vhurendi ndi mhpo ine a yongo fhiwa muñwe na muñwe . u bva afho vhurendi ho ḍisendeka kha u khoḍwa ha vhahali na vhathu vha itaho zwivhuyo. Ho dovha ha ḍisendeka kha u khoḍwa ha zwifuwo, dzithavha, milambo na zwiñwe. U bva afho u swika zwino vhurendi ho no vha u ḵalusa vhupfa ha zwine muthu a khou zwi pfa nga murahu ha musu muthu o vhona zwenezwo. Muñwali hafha u dzumbulula zwine a zwi vhona na zwine a zwiḍivha.

Murendi luambo lwawe lwo dzumbama lwo ḍala zwifanyiso zwa muhumbulo, zwiga na figara dza muambo. Luambo lushumiswaho kha vhurendi lu a nyanyula lwa dovha lwa sengenedza. Musi tshirendo tshi tshi ñwalwa hu shumiswa dzi ndima.

Nganeapfufhi

Nganeapfufhi ndi mañwalwa ane a vha mupfufhi. nganeapfufhi yo ñwalwa uri i ḍo vhalwa nga tshifhinga tshipfufhi. Mafhungo a nganea a tea u takadza a dovha a sengenedza. Muñwali u tea u shumisa mirero, maidioma na figara dza muambo.

TSHAKA DZA VHURENDI

EPHIKI

Ndi vhurendi vhune ha khoda muhali, mupo, mahosi, vhorapolotiki.

Vhurendi vhune ha renda kana u elelwa lufu lwa muhali.

SATHAYA

Murendi u sasaladza zwine a khou renda ngazwo.

LIRIKI

Murendi u tana vhudipfi hawe nga maanda a tshi khou khoda mufunwa wawe.

ELEDZHI

Afha hu vha hu tshi khou rendiwa kana u elelwa munwe muhali kana muthu wa ndeme
o no ri siaho.

Dzhielani nzhele zwitevhelaho :

THALUTSHEDZO YA TSHIRENDO

Thalutshedzo ya tshirendo ndi zwine tshirendo tsha amba zwone ngau angaredza.

Muvhali u tea u pfa uri tshirendo tshi nga vha tshi tshi khou amba nga mini.

VHUDIPFI HA MURENDI

LIRIKI

Murendi u tana vhudipfi hawe nga maanda a tshi khou khoda mufunwa wawe.

NDIVHO YA MURENDI

Murendi tshifhinga tshothe a tshi nwala tshirendo tshawe u vha a na ndivho.

(b)Thiko dza vhurendi

Thiko ndi dzone dzine dza ita uri tshirendo tshi kone u ima tsho dzia.

Zwiga

Kha zwiga ndi musu munwali a tshi shumisa tshithu vhuimoni ha tshinwe hu u itela uri
zwine a khou amba zwi pfalese.

Dzuvha lo imela musidzana wa lunako.

Donngi lo imela vhathu kana muthu a no khou tambudziwa.

Mutevhetsindo

Mutevhetsindo ndi inwe thiko ya vhurendi. Musu ho shumiswa mutevhetsindo ri vhona
ngau elela ha maipfi. Tshirendo tshi pfala mudifho nga mutevhetsindo.

Tshifanyiso

Musu hu tshi khou rendiwa ri tea u vhona tshifanyiso tsha hune ha khou rendiwa ngaho.

Raimi

Raimi ndi u dovholola ha mibvumo I no fana vhukati kana mafheloni a mutala.

Figara dza muambo dzi shumiswa musi muthu a tshi toḡa uri zwine a amba zwi vhe zwo dziahovhukuma nahone zwa dovha zwa kwamamuambiwa nae. Figara dza muambo dzi dziisa tshirendo

Tḡhalutshedzo dza figara dza muambo :

Mamethafore

Mamethafore a tshi amba a tou bula ha mona moni . A bula muthu nga tshenetsho tshi no khou ambiwa ngatsho.

Sa tsumbo: Munna uyu **ndi** ndau.

Mutukana uyu **ndi** nguluvhe

Maedzamuthu

Maedzamuthu a dzhia tshithu tshi sa fani na muthu a tshi fanyisa na muthu.

Sa tsumbo:iwe dzuvha, sokou konḡelela vhuḡungu hoḡhe.

(dzuvha li shandukiswa u vha muthu.)

Mungo a u tsha tunga maḡamu.

Lifanyisi

Lifanyisi li shuma u fanyisa zwithu zwihili zwi sa fani fhedzi zwine zwa tou tutshelana.

Lishumisa zwipfi **sa, fana na, u nga.**

Sa tsumbo:Lufuno u la sa tshimange.

U reila goloi u fana na mugudi.

Linanedzi

Linanedzi ndi line la nanisedza zwithu zwa vho dzhiwa nga ndila khulwane yo kalulaho.

Sa tsumbo :Munyanyani wa Naledzani ho vha ho dala hu sina na vhupfelo ha mare.

O fhufha vhavhili vha sera.

Okisimoroni

Ndi kushumisele kwa maipfi mavhili a ambaho zwo fhambanaho hu u khwatshisa zwine zwa khou ambwa.

Sa tsumbo :i tou vha dakalo –tshililo.

Mufunwa u tou vha munna –musadzi.

Litatathino

Litatathino li shuma u amba zwithu zwilemelaho nga ndila yo leluwaho.

Sa tsumbo :Vha koma vho fura namusi vha tshimbila vha tshi pepeleka.

Livhuvhisi

Livhuvhisi li vha hone musi tshithu tshi sa vhidzwi nga dzina latsho hu vuvhiswa nga tshinwe tshine tsha andana natsho.

Sa tsumbo :ro tuwa nga lukoto.

O dzhenwa nga nowa gudu.

Nganea sa manwe manwalwa ina thodea dzine ya tea u dzi fusha.

Thodea dza nganea

Puloto

Puloto ndi u lunzhedzana ha zwiwo buguni ya nganea. Tshiwo tshinwe na tshinwe tshi beba tshinwe tshiwo tshine mafhungo a hone a a bvumelana.

Puloto ina zwipinda zwa ndeme zwitevhelaho:Mvulatswinga, u totomowa ha

mafhungo, maṭhakheni na thasululo.

Mvulatswinga

Ndi hone hune vhaanewa vha vhone hone. Muane wa dendele u vhone na thaidzo yawe. Fhethuvhupo hu pfala hene fha .

U ṭṭomowa ha mafhungo

Mafhungo are kha ngane a a aluwa. Thaidzo yo vhone lha kha mvulatswinga i bvelaphanda. Mafhungo a ṭṭomowa a ri swikisa kha tshiuludza.

Maṭhakheni

Hafha ndi hune mafhungo a vhi fha hone kana a takadzesa hone.

Phendelo

Mafhungo a a vhiniwa. Muṅwe u tea u bvisa thasululo ya thaidzo yawe khagala. Muṅwali u tea uri sumbedza uri thaidzo ya bugu yawe yo fhelisa hani.

1. Vhaanewa

Vhaanewa ndi vhathu vhane muṅwali a vha shumisa u bveledza bugu yawe.

Vhaanewa vha tea u pfala vha tshi khou tshila. Vhaanewa kha bugu ya nganea vha tea u vha khagala vhukuma. Vhaanewa vhenevho ndi muanewa dendele, muanewa mupikisi na muanewa muluṭanyi.

Muanewa dendele

Muanewa dendele mafhungo a bugu a ḁisendeka khae. Mafhungo oṭhe a lunzhedzana o livha khae nahone a tshi tou mukwama vhukuma. Zwi bvelelaho kha bugu ya nganea zwi itwa ngae. Musi muanewa dendele a tshi khou tshila zwi ita uri bugu iv he hone. Mafhungo ha bveledzei zwavhudi dendele asa pfali.

Muanewa mupikisi

Muanewa mupikisi u tea u pfala a tshi vhangisana na dendele. Mupikisi na ene ndi muanewa wa ndeme ngauri a sa pikisa dendele, dendele ha nga pfali. Kha nganea u a wana hu na vhapikisi vhanzhi.

Muanewa muluṭanyi

Hoyu muanewa u tou ha khuthe nga nganea. Ndi ene a lutanyaho dendele na vhaṅwe. Ndi muanewa a vhangaho pfiripfiri kha nganea.

DIRAMA

Ṭhoḁea dza bugu ya ḁirama.

ḁirama ina ṭhoḁea dzi i fhambanyaho na maṅwe maṅwalwa.

-PULOTO

. Puloto ndi u tevhekana kana u lunzhedzana ha zwiwo.

. Tshiwo tshiṅwe tshi itisa uri hu bvelele tshiṅwe.

Mvulatswinga ya ḁirama.

Ndi kha luta lwa u thoma lwa dirama .

Ndi hune vhatambi vhahulwane vha ḁirama vha vhone.

Ri ṭavhanya u vhona uri mutambi dendele ndi u fhio, mupikisi na muluṭanyi wawe ndi nnyi. Mathomoni a ḁirama ri fanela u ṭavhanya u bviselwa thaidzo khagala. Ri mbo tea u pfa uri khuḁano afha kha bugu iyi ndi ifhio.

U BVELELA HA ZWIWO

Kha luṭa lwa vhuvhili ri sumbedzwa uri thaidzo yo thomaho kha luṭa lwa u thoma i endelela hani. Kha luṭa lwonolu ndi hune khuḁano ya bvela khagala tshoṭhe. Zwi bvelelaho zwi ri livhisa maṭhakheni a bugu vhunga thaidzo na khuḁano hu hone hune zwa tou hulela tshoṭhe zwo livha hune zwa ḁo nana hone.

MAṬHAKHENI A BUGU YA ḁIRAMA.

Hafha ndi hune zwithu zwa vhifha tshoṭhe. Ri wana vha tambi vha kha pfurupfuru khulu vhukuma. Mutambi dendele u lingedza u tandulula thaidzo dzo mulivhaho.

THASULULO

Ndi mapendeloni a bugu yashu. Muṅwali u ri sumbedza uri thaidzo yo tandulu

Mishumo ya u linga ya fomala

Mushumo :1

Mudededzi vha ḁo ḁa na mafhungo vha ni vhalela vhoiwe no thetshesesa uri ni ḁo kona

u fhindula orala.

Mushumo:2

Khethekanyo ya A :Zwibveledzwa zwa vhusiki (maanea)

1. Fhindulani mbudziso NTHIHI kha mbili dzi tevhelaho. Vhulapfu ha phindulo yanu vhu vhe maipfi a u bva kha 300 u swika kha 350.
2. Nwalani nga luambo lune na khou lingwa ngalwo.
3. Ni fanela u pulana, u vhalulula na u sedzulusa mushumo wanu.
4. Thomani nga u nwala pulane ni kone u nwala tshibveledzwa.

Mativha a shangoni la hanu o xa, zwino ho tiwa duvha line mativha a do vha a tshi khou dadziwa. No vha no yah u tshi khou vhewa vuhosi ha Tshamutilikwa.

Nwalani maanea nga thoho heyi:

Duvha le ha vhewa vuhosi ha shango la hashu [60]

Kana

Demokirasi yo disa tshanduko na u khwinifhadza tshiimo tsha pfunzo fhanu
Afurika Tshipembe. Muvhunduni wa hanu ho fhatiwa tshikolo tshi saathu u
vhonwa kha tshitiriki tsha Mutale. Nwalani maanea nga thoho heyi :

Tshikolo tsha hashu [60]

Mushumo :3

Khethekanyo ya B :Zwibveledzwa zwilapfu zwa vhudavhidzani.

Vhulapfu ha phindulo yanu vhu vhe maipfi a u bva kha 180 u yak ha 200.

Kereke ya hanu yo bvisa mulayo muswa wa uri vhaswa vha khou tedelwa u vhingana
na vhaswa vha zwinwe zwividzo tenda vha vha vha tshi tenda kha Mudzimu wa tādulu.

Inwi sa muhulwane wa vhaswa n̄walelani vhurangaphanda ha tshividzo ni livhuwe

thendelo iyo ni dovhe ni fulufhedzise uri ni do di fara u swika ni tshi dzhena kha

mbingano. [25]

mushumo :4

1. 1 Khethekanyo ya A:Tholokanyondivho

Mbudziso 1

Vhalani mafhungo a tevhelaho ni kone u fhindula mbudziso:

U tana mvelele

Musalauno vhatu vha takadzwa nga sialala. musi muthu a tshi khou tshila u tea u divha vhubvo hawe. Malwadze o fhambanaho ano lwaliwa ano maduvha u pfa vha tshi amba uri hu tea u liwa zwiliwa zwa sialala ngauri ndi zwone zwo dalaho zwifhata muvhili. vhatu vha re na zwavho vha vhilaela nga ndaela dza madokotela na dzi nanga dzi tshi vha fhambanya na mapfura e a vha a tshi khou kapuliwa nga lebula, vha tea u la zwiliwa zwa sialala zwi ngaho sa:miroho midala, mashonzha, mirambo, madzhulu, nemeneme na zwinwe vho.

Kusini kwa hashu ro vha na u tana sialala. Nga ilo duvha yo vha i mupfufhi usi mphire ngauri munwe na munwe o vha a tshi khou swela u tana vhukoni hawe. Vhafumakadzi vho vha vho fuka minwenda, magwana, mikhasi yo yaho nga u fhambana mivhala i tshi bvumelana. Vhasidzanyana vho vha vho ya nga mashedo vho sia madamu nda.

Ndo takadzwa nga u vhona vha fumakadzi vho dalaho pfunzo thohoni dzavho vho

vhuisa sialala nga nungo, madamu o vha a tshi tshimbila o touri kapa, vha songo ambara zwienda, zwikunwe zwi tshi vhone uri zwo fhira nga mutavhani. Vha tshi tshimbila vho vunda mitsinga. Thohoyatshikolo tshashu vha bva ha Malamulele, vho vha vho tou tshitshi nga tshibelani na yeke ya hone.

Ndo funesa vha u tana zwiikwa zwa sialala . Ndo vhone thophi ya vhone i tshi tou penya kha luselo. Dovhi la mashonzha lo vha li tshi phophisa nthe dza muthu a tshakule. Vho Vai vha Khambele ho vha vho bika tshidzimba tsha phonda. Zwa nkumbudza makhulu wanga vha tshi kha di tshila . Vho vha vha tshi bika mafhuri a mbavhi ra nwa khobvu ra fanelwa. Zwiliwa zwo taniwaho zwo vha zwo fhambana sa tsumbo:tshimbundwa, tshisese, vhutete, mikusule yo yaho nga u fhambana. neneneme na zwinwe vho. Shangoni hu na ndele dza u bika we.

Nga ngei seli ho vha hu na mitshino ya sialala. Vhafumakadzi na vhanna vho vha vha tshi u fhufha vhavhili vha sera. Ndo takadzwa nga tshikona tsha Mapudzi, vhathannga vha a shela mulenzhe havho. Ngoma yo vha i tshi u duvhula muungo wa pfala kule.

Murumba wa tshigombela wo vha u tshi tambala tshanda, mifhululu i tshi tou nananela iwe vhathu. Vha tsetsa vhone vho tshina khundu yanga is a thukhuwa.

Vhathu kha ri humele kha sialala, sialala lo naka.

Fhindulani mbudziso dzi tevhelaho:

12)Munwali u amba mini a tshiri:

- e) Mupfufhi u si mphire. (2)
- f) U fhufha vhavhili vha sera. (2)
- g) Murumba u tshi tambela zwanda. (2)
- h) Khobvu(2)

13)Neani tsumbo thanu dza zwiliwa zwa sialala zwo bulwaho afho nthu. (5)

14)Kha zwiliwa zwe na bula ri vhudzeni zwivhili zwe na vhuya na zwiliwa. (2)

15)Mafhungo e na vhala a ni funza mini ?(2)

16)Inwi ni a funa sialal na ? Tikedzani. (2)

17)Fhindulani nga Ee kanaHai! Ni dovhe ni tikedze phindulo yanu.

- g. Vhuswa ha vhutete vhu bikwa nga vhuse. (1)
- h. Mukhasi u ambariwa nga vhavenda. (1)
- i. Tsetsa ndi mutshino wa vhavenda. (1)

18)Mafhungo a tevhelaho ni vhona i mbuno kana ndi muhumbulo wa muthu ?

Tikedzani phindulo yanu.

- g) Sialala li funwa nga vhathu vhothe. (1)
- h) Malwadze a fhodzwa nga zwiliwa zwa sialala. (1)
- i) Vhathu vha tshi vhona dovhi la mashonzha vha rothisa nthu. (1)

19) Topolani phindulo yo teaho kha dzi re zwitangeni afho fhasi.

g. Tshigombela tshi tshiniwa nga .... (1)

(vhanna, vhathannga, vhafumakadzi)

h. Thophi i bikiwa nga.... (1)

(nawa, mafhuri, mutuku)

i. .... ndi mutshino wa matshangana. (1)

(tshigombela, malende, tsetsa)

20) Kha zwiambaro zwo taniwaho ngazwo sialala no funa zwifhio ? Tikedzani (2)

21) Kha mitshino ya sialala ni kona u fhio ? (2)

Thanganyelo ya khethekanyo iyi : (30)

Khethekanyo ya B : Manweledzo (samari)

Nga maipfi a re vhukati ha 70 na 80 nweledzani masiandaitwa a vhuimana ha vhana vha tshikolo. Ni nwale mbuno dza sumbe dzi kha mafhungo a pfalaho. Ni nwale tshivhalo tsha maipfi e na a shumisa zwitangeni magumoni a samari yanu.

Mbudziso 2

Mulayo wa tshikoloni uri vhasidzana vho dihwalaho avha tei u pandelwa tshikoloni. U sumbedza uri vha na pfanelo dza u dihwala naho vhe tshikoloni. U

dihwala ha vhasidza zwi na masiandaitwa a si a vhudi. Vhasidzana vha a tshutshudzana uri musi muthu a dihwala u vha o tsireledza lufuno lwawe na mutuka uyo ngeno vhanwe vha tshi sumbedza uri u do vha na tshelede ine a do i langa ene mune ya magavhelo a nwana.

Vhunzhi ha vhasidzana vha no dihwala vha tshe vhatuku vha wela khomboni ya u tavhanya u kavhiwa nga tshitzhili ngauri zwi tou nana uri sumbedza uri vha khou dzhena kha vhudzekani vhu songo tsireledzwaho.

Tshikoloni u wana uri tshikolo a tshi langei nga nthani ha vhaimana vha re hone.

Musi mudededzi a tshi khou funza u wana nwana a tshi kumedza lune wa zwi vhona uri o neta sa izwi muimana a tshi toda tshifhinga tsha u awela.

Vhasidzana vhenevho u wana kudele kwavho tshikoloni ku sa takadzi ngauri maduvha a tshikalo u wana vha sa wanali tshikoloni.

Zwi tou konda u fana na gamela i tshi todou bva nga lubuli lwa nelete u wana mvelele dza vhasidzana a vho dzi tshi kuna. Vhunzhi havho vha tou swenda arali vho khwakhwarudzha. Vha wanala yunifomo i songo tenda u itwa yo lugela u ambariwa nga vha imana na muvhuso a u iti mbetshelwa ya uri hu rungiwe yunifomo yo lugelaho tshifhinga tshenetsho.

Vhuimana u ho vhu naniswa nga u tama vhanwe musi vha tshi tetekedzwa musi vho ralo zwa ita uri na vhanwe vha dzhene kha mulingo wonoyo. Vhanwe vha a kondelela u da tshikoloni u swika a tshi ya u vhotholowa fhedzi a tea u dzula hayani a songo tsha wana tshixele tsha nwana, zwi ita uri vhasidzana vha salele murahu ngeno vhane vha mihwalo vha tshi khou kandela phanda na hone vha funana na vhanwe vhasidzana.

Vhaswa vha bva mahayani vha tshi vha khou ya u vhala ngeno vha na ndangano na vhathanga vhavho . Vha a kondeliwa u shumisa khondomu vhe a rili legere lo puteliwa. Vha khou lwala nga vhunzhi zwibadela ngeno nga Migivhela hu vhone vha fhelekedziwaho zwirabani nga vhunzhi.

Khethekanyo ya C :Luambo

Mbudziso 3

1.1 Vhalani mafhungo a tevhelaho uri ni do kona u fhindula mbudziso:

Musalauno vhana vha takalela u davhidzana nga selulafounu. Munwe na munwe uri ndi tea u vhone ndi tshi nga tshata na vhanwe uri na nne ndi vhone sa o talifhaho kha lino. Vhana vha a katea wa wana vha tshi vho

davhidzana na vhatsinda lwo kalulaho. vhatsinda vhenevho u wana vha tshi vha tambudza lwa vhudzekani nga maanda. Nne ndi nga si reengele nwana lutingo a sina tshawe tsha u do rengela airtime.

1.1.1 Topolani liiti mafhungoni e na vhala ni vhumbe fhungo li pfallaho ngalo. (2)

1.1.2 Bulani uri fhungo lo talelwaho ndi thinwaipfi de ua luambo, ni tikedze phindulo yanu. (2)

1.1.3 Topolani ipfi lo tou pambiwaho mafhungoni a re afha nthu, ilo ipfi li shumiseni kha fhungo lanu lo tambaho. (2)

1.1.4 Ipfi lo swifhadzwaho ndi thinwaipfi de ya luambo nahone I shuma mini fhungoni. (2)

1.1.5 Kha mafhungo e na vhala hu na masala o shumiswaho, inwi nangani lithihi ni bule uri ndi lushaka lufhio lwa masala. (2)

1.2 Vhalani tshibveledzwa tshi tevhelaho ni kone u fhindula mbudziso:

P O BOX 232

Tshaulu

0987

16 Thafamuhwe 2011

Thohoyatshikolo

Makwatamba combined school

P O BOX 248

Tshaulu

0987

Aa

Khumbelo ya u tangedziwa sa mugudi

Ndi khou humbela u tangedziwa sa mugudi tshikoloni tshavho kha gireidi ya vhufumi. Zwino ndi kha gireidi ya tahe sekondari ya Todani kha la Matshena.

Ndi musidzana are na mafulofulo vhukuma ane thanga dzanga ndi tou

bubudza kha pfunzo. Ndi vhala lu bugu lu no kula nungo. Thoho yanga ndi ya muthu o talifhaho vhukuma. Ndi **voda** line kha zwa mitambo a thi fhirwi.

Tshikoloni ndi haya kha nne.

Vhudele ndo tou mamaela kha mme anga. Vhasidzana vhothe kha nwaha u tevhelaho ri do amba nga luambo luthihi.

Ndi nga takala nga maanda araki khumbelo yanga ya nga tanganedziwa.

Wavho a fulufhedzeaho

Nekhambele Vhugala

1.2.1 Bulani lushaka lwa linwalwa ili . Bulani uri li shuma ngafhi. (2)

1.2.2 Kha ipfi tshikoloni hu na mutshila wo tumiwaho. inwi u nwaleni ni dovhe ni sumbedze na mushumo wawo. (2)

1.2.3 Mafhungoni aya hu na ipfp thanga, line la vha na vhushaka ha pholisemi. Zwino inwi vhumbani mafhungo mavhili no shumisa ilo ipfi

ni tshibvisela khagala vhushaka uho. (2)

1.2.4 Neani thalutshedzo ya likateli lo swifhadzwwaho. (2)

1.2.5 Topolani tsumbo ya dzina ngelekanyo ni vhumbe fhungo li pfalaho ngalo. (2)

3. 3Vhalani muvhigo asuyo uri ni do kona u fhindula mbudziso dzi tevhelaho :

1. Thoho

Muvhigo wa vhatukana vhane vha daha fola tshikoloni nga tshifhinga tsha

Ula.

2. Marangaphanda

Hu tshi tevhelwa ndaela ya thoho ya tshikolo, vhatukana vha khou daha mafola nga tshi fhinga tshaula.

3. Mawanwa

i. Vha khou fhiwa tshelede nzhi ya ula tshikoloni.

ii. Vha khou tutuwedzana u daha.

iii. U sa dahi u ya seiwa.

iv. Hu pf iwa daha u vha na nungo nnzhi.

4. Themendelo

Kha hu itwe luhura lwa nga ngomu.

Hu tea u liwa tshikoloni a hu bviwi nga gethe.

5. Tsaino=Mbedzi Ampfarisaho

6. A Mbedzi Fulwana 02

i. Ndi muvhigo wa mini?(2)

ii. Bulani tshithihi tsha ndeme tsho siedzwaho kha muvhigo uyu. (2)

iii. Topolani tshiga tsha u vhala tsho shumiswaho nga ndila isi yone.

Inwi neani tsho teaho. (2)

iv. O nwalaho muvhigo uyu ndi nnyi. Ndaela o l wana kha nnyi?(2)

v. Topolani ipfi lo khakheaho kunwalele, ni dovhe ni li khakhulule. (2)

Thanganyelo ya khethekanyo iyi:30

Maragagute:70

MEMORANDAMU

Mushumo 1

Phindulo i ɔo bva kha mafhungo a no ɔo vhaliwa.

Mushumo 2

Khethekanyo ya A: Zwibveledzwa zwa vhusiki (maanea)

MUSHUMO 4

1. 1 Khethekanyo ya A: Ṭholokanyonḍivho

Mbudziso 1

Vhalani mafhungo a tevhelaho ni kone u fhindula mbudziso:

22) Muñwali u amba mini a tshi ri:

- i) Muñwe na muñwe o vha a tshi khou shuma. (2)
- j) Vho vha vha tshi khou tshinesa. (2)
- k) Ndi musi hu tshi khou lidziwa murumba. (2)
- l) Ndi maḡi a no bva fhuri ḡi tshi khou bikiwa. (2)

23)

- f) Thophi ya vhuse.
- g) Mashonzha.
- h) Tshidzimba tsha phonda.
- i) Mafhuri a mbavhi.
- j) Mukusule. (5)

24) Phindulo i ḡo bva mugudi. (2)

25) Phindulo i ḡo bva kha mugudi(2)

26) Phindulao i ḡo bva kha mugudi. (2)

27)Fhindulani nga Ee kana Hai. Ni dovhe ni tikedze phindulo yaṅu.

j. Ee, mugudi u ḡo tikedza. (1)

k. Ee, mugudi u ḡo tikedza. (1)

l. Hai. Ndi mutshino wa vhatonga. (1)

28)Mafhungo a tevhelaho ni vhona i mbuno kana ndi muhumbulo wa muthu?

Tikedzani phindulo yaṅu.

j) Ndi muhumbulo wa muthu. Li funwa nga vhaiwe. (1)

k) Ndi muhumbulo wa muthu. Malwadze a fhola ha nangani. (1)

l) Ndi muhumbulo wa muthu. Vhane vha funa dovhi. (1)

29)Topolani phindulo yo teaho kha dzi re zwitangeni afho fhasi.

j. Vhafumakadzi (1)

k. Mafhuri (1)

l. Tsetsa (1)

30)Phindulo i ḡo bva kha mugudi. (2)

31)Phindulo i ḡo bva kha mugudi. (2)

Thanganyelo ya Khethekanyo iyi: (30)

Khethekanyo ya B: Manweledzo (Samari)

Mbudziso 2

- u kavhiwa nga tshitzhili.
- tshikolo a tshi langei.
- vhagudi vha a kumedza.
- vhagudi vha vhonele vho neta.
- vhagudi vha a lova tshikolo.
- mvelele dzi a vhifha.
- kuambarele.

Khethekanyo ya C: Luambo

Mbudziso 3

- 1.2.6 Davhidzana. Thikhedzo i do bva kha mugudi.
- 1.2.7 Ndi liṭaluli. Thikhedzo i do bva kha mugudi.
- 1.2.8 Selulafounu. Mugudi u do vhumba fhungo lawe.
- 1.2.9 Phindulo i do bva kha mugudi.
- 1.2.10 Phindulo i do bva kha mugudi.
- 1.2.11 Ndi luṅwalo lwa tshiofisi. Lu shumiswa kha khumbelo.
- 1.2.12 –ni. U sumbedza fhethu.
- 1.2.13 Thanga: Maemu o ṭavha muroho wa thanga.

Muvhuya na Vhuhwavho ndi thanga nthihi.

1.2.14 Ndi vhasidzana vha musanda. (2)

1.2.15 Vhudele. Mugudi u do vhumba fhungo. (2)

vi. Wa vhatukana vhane vha daha fola nga tshifhinga tsha u la. (2)

vii. Thodiso. (2)

viii. = /:(2)

ix. Mbedzi Ampfarisaho. Thohoyatshikolo (2)

x. Nnzhinnzhi. Topolani ipfi lo khakheaho kuwalele, ni dovhe ni li khakhulule. (2)

Thanganyelo ya Khethekanyo iyi: 30